

**ΥΠΑΡΧΕΙ ΜΕΛΛΟΝ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ;
ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΜΙΑ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ
ΤΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ**

Alain Supiot, Professeur au Collège de France

Η παρούσα δημοσίευση αποτελεί μια σχεδόν αυτούσια μετάφραση του προλόγου, με τίτλο «Σκέψεις για μια πραγματική μεταρρύθμιση του εργατικού δικαίου», που εκδόθηκε το 2016 ο καθηγητής κ. Alain Supiot στη δεύτερη έκδοση του βιβλίου του “Au delà de l’Emploi” , γνωστού και ως “Rapport Support” , που κυκλοφόρησε για πρώτη φορά το 1999 από τον εκδοτικό οίκο Flammarion¹.

Ο παρών πρόλογος αποτέλεσε εξάλλου τη βάση της διάλεξης, με τίτλο «Υπάρχει μέλλον για το εργατικό δίκαιο;», που έδωσε στις 4 Μάιου 2017 ο κ. Alain Supiot στο Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου στο πλαίσιο των εκδηλώσεων που έλαβαν χώρα με αφορμή την απονομή σε αυτόν του τίτλου του επίτιμου διδάκτορα της Νομικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Η μετάφραση του προλόγου έγινε από την κυρία Christine Cooreman την οποία θα ήθελα να ευχαριστήσω και να συγχαρώ για την εξαιρετική απόδοση των σκέψεων και προτάσεων του καθηγητή Supiot στην ελληνική γλώσσα. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τον εκδότη της Επιθεωρήσεως Εργατικού Δικαίου κ. Χρόνη Τσιμπούκη για την ευγενική του καλοσύνη να φιλοξενήσει στο περιοδικό αυτή την εκτενή αλλά και ταυτόχρονα τόσο σημαντική και επίκαιρη δημοσίευση.

Χριστίνα Δεληγιάννη Δημητράκου

Καθηγήτρια Συγκριτικού Δικαίου στη Νομική Σχολή Α.Π.Θ.

Γραμματέας του Κέντρου Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου

Όταν, πριν από είκοσι χρόνια, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή μου ζήτησε να προεδρεύσω της επεξεργασίας μιας έκθεσης με θέμα τις "μεταμορφώσεις της εργασίας και το μέλλον του εργατικού δικαίου", η Ευρωπαϊκή Ένωση ήταν ακόμη πλήρης υποσχέσεων για ένα καλύτερο μέλλον. Σίγουρα, η εμπέδωση της μαζικής ανεργίας και η άνοδος της ανασφάλειας έδειχναν ήδη τους κινδύνους αυτού που τα πλέον διαυγή πνεύματα ονόμαζαν τότε στην Γαλλία «κοινωνικό

¹ Alain Supiot, Au delà de l’Emploi, Nouvelle Edition, Flammarion, 2016 ; Première Edition, Flammarion, 1999.

χάσμα²» και στις ΗΠΑ «εξέγερση των ελίτ και προδοσία της δημοκρατίας³». Όμως, η πρόσφατη κατάρρευση της σοβιετικής αυτοκρατορίας μόλις είχε δείξει ότι η υποδούλωση των λαών δεν είχε τίποτε το αναπόφευκτο, ενώ συγχρόνως προσέδιδε στην ευρωπαϊκή οικοδόμηση νέες προοπτικές και ευθύνες.

Σε αυτό το πλαίσιο είναι που η Διεύθυνση κοινωνικών υποθέσεων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής ανέλαβε την πρωτοβουλία μιας μελέτης των προοπτικών του εργατικού δικαίου και, για τον σκοπό αυτόν, σύστησε μια διεθνική και διεπιστημονική ομάδα έρευνας. Μας ζητούνταν να χαράξουμε τις οδούς μιας μεταρρύθμισης του εργατικού δικαίου που θα λάμβανε υπόψη τις βαθιές αλλαγές της οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης αλλά και θα πήγαινε προς την κατεύθυνση μιας πιο «κοινωνικής» Ευρώπης.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση, τότε, μετρούσε μόνον δεκαπέντε μέλη και η προοπτική της μελλοντικής διεύρυνσης προς τις πρώην κομμουνιστικές χώρες ήταν μια ιστορική ευκαιρία επανίδρυσής της με θεμέλιο την αλληλεγγύη μεταξύ των λαών που θα έδινε έτσι μια νέα πνοή στο κοινωνικό της μοντέλο. Συνεπώς, δεν ήταν και τελείως παράλογο να ελπίζει κανείς ότι θα προσλάμβανε επιτέλους στέρεες δημοκρατικές βάσεις και μια σκεπτόμενη πολιτική ηγεσία και ότι θα μπορούσε να γίνει το εργαστήρι σε φυσικό μέγεθος μιας νέας αλληλεγγύης μεταξύ «πλούσιων» χωρών και «πτωχών» χωρών και μιας γενικής βελτίωσης των συνθηκών ζωής και εργασίας. Αυτό προϋπέθετε, φυσικά, μια βαθιά μεταρρύθμιση των θεσμών της καθώς και ένα « πρόγραμμα οργάνωσης της κοινωνίας» (projet de société) που θα ήταν σε θέση να αποκαταστήσει την νομιμότητά της έναντι της αυξανόμενης μάζας των χαμένων του «ελεύθερου και μη στρεβλού ανταγωνισμού». Η έκθεσή μας είναι μια συνεισφορά στην επεξεργασία ενός τέτοιου σχεδίου. Την αναδημοσιεύουμε σήμερα, στην πρωτότυπη μορφή της, διότι (δυστυχώς) δεν έχει χάσει τίποτε από την επικαιρότητά της και μπορεί να φωτίσει την συζήτηση που είναι σήμερα σε εξέλιξη στην Γαλλία πάνω στην μεταρρύθμιση του εργατικού δικαίου.

Η διάλυση της κοινωνικής Ευρώπης

Όπως γνωρίζουμε, οι ευκαιρίες που έμοιαζαν ακόμη να ανοίγονται μπροστά στην Ευρώπη στο τέλος του αιώνα, χάθηκαν

² Την έκφραση αυτή που έπλασε ο Marcel Gauchet, (« Peurs et valeurs. Les mauvaises surprises d'une oubliée : la lutte des classes » (Φόβοι και αξίες. Οι δυσάρεστες εκπλήξεις μιας ξεχασμένης: η πάλη των τάξεων), *Le Débat*, n° 60, mai-août 1990, p. 257-266), την ανέσυρε το 1995 ο Jacques Chirac ως θέμα της εκλογικής του εκστρατείας για την προεδρεία της Δημοκρατίας.

³ C. Lasch, *The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy* (New York, Norton & Co, 1995), trad. fr. *La Révolte des élites et la trahison de la démocratie (Η εξέγερση των ελίτ και η προδοσία της δημοκρατίας)*, Climats, 1996, p. 269. Ο Lasch έκανε την διάγνωση του «βαθιού χάσματος που όλο και διευρύνεται μεταξύ του πολιτικού κόσμου και των πιο ταπεινών μελών της κοινωνίας» στα μάτια των οποίων «μια Ευρώπη που κυβερνάται από τις Βρυξέλλες θα είναι όλο και λιγότερο ευαίσθητη στον έλεγχο από πλευράς των λαών» (*op. cit.*, σελ. 58).

όλες. Η Ευρωπαϊκή Ένωση συνέχισε να κατακυβερνεί στην πιο έντονη κατηφόρα της: εκείνην μιας «αρνητικής ενσωμάτωσης»⁴, ικανής να διαλύσει κάθε εθνική αλληλεγγύη στο όνομα των οικονομικών ελευθεριών αλλά ανίκανης, αντίθετα, να οικοδομήσει ένα κοινό πολιτικό και κοινωνικό πρόγραμμα που θα ένωνε τους λαούς γύρω από νέες μορφές αλληλεγγύης. Κατά την διάρκεια των τελευταίων είκοσι ετών, τρεις παράγοντες συνδυάστηκαν στην κατεύθυνση αυτής της διάλυσης της κοινωνικής Ευρώπης: Η διεύρυνση προς τις πρώην κομμουνιστικές χώρες, η θέσπιση του ευρώ και η διεθνής χρηματοπιστωτική κρίση.

Η «Νέα Ευρώπη»

Αφού δεν είχε σχεδιαστεί ως πραγματική επανένωση, η διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς τις μετακομμουνιστικές χώρες χρησίμευσε στην υποδαύλιση της κοινωνικής μειοδοσίας και στην προδοσία της υπόσχεσης «εναρμόνισης μες στα πλαίσια της προόδου» των συνθηκών ζωής και εργασίας, παρόλο που περιλαμβάνονταν στην Συνθήκη της Ρώμης⁵. Στα τέλη της δεκαετίας του 1990, όταν η έκθεσή μας είχε ολοκληρωθεί, η Ευρώπη θεωρούσε ακόμη εαυτή «κοινωνική» και η υπερφιλελεύθερη αγγλική θέση αποτελούσε ακόμη μειοψηφία στο εσωτερικό της. Η φιλοδοξία αυτή εξαφανίστηκε με την είσοδο στην Ένωση των χωρών που έβγαιναν από την σοβιετική επιρροή. Αφού δεν είχε σχεδιαστεί ως πραγματική επανένωση της Ευρώπης, συνεπαγόμενη ένα νέο ιδρυτικό σύμφωνο της Ένωσης, η διεύρυνση αυτή σφράγισε τους γάμους του καπιταλισμού με τον κομμουνισμό⁶.

Η στροφή αυτή είναι ιδιαίτερα ορατή στην νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁷. Έχοντας συνείδηση του εύθραυστου χαρακτήρα της νομιμότητάς του, το Δικαστήριο αυτό είχε επιδείξει μεγάλη προσοχή, ως το τέλος του αιώνα, και είχε συμβάλει στο να δοθεί περιεχόμενο στην "κοινωνική διάσταση" της ευρωπαϊκής οικοδόμησης. Αποτελούμενο από έναν δικαστή ανά Κράτος μέλος, το Δικαστήριο ξεφεύγει από τους κανόνες δημογραφικής στάθμισης που διέπουν το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ή το Συμβούλιο. Η διεύρυνση τροποποίησε αυτές τις εσωτερικές ισορροπίες και έγινε, χάρη στην

ι δ ε ο λ ο γ ι κ ή σ υ μ μ α χ ί α τ ω ν χ ω ρ ώ ν τ η ς « Ν έ α ς

⁴ Οφείλουμε την έννοια αυτή στον Fritz Scharpf, *Gouverner l'Europe (Κυβερνώντας την Ευρώπη)*, Paris, Presses de Sciences Po, 2000, σ. 58 και επ.

⁵ Ο στόχος αυτός, που τίθεται για τα Κράτη Μέλη από το άρθρο 117 της Συνθήκης της Ρώμης, υπάρχει ακόμη στο άρθρο 151 της σημερινής Συνθήκης για την λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΣΛΕΕ).

⁶ Σχετικά με αυτήν την διαδικασία υβριδισμού, βλ. τα βιβλία του Alain Supiot, *L'Esprit de Philadelphie (Το Πνεύμα της Φιλαδέλφειας)* (Paris, Seuil, 2010, κεφ. Ι, σ. 229 και επ.) και *La Gouvernance par les nombres (Η Διακυβέρνηση μέσω των αριθμών)* (Paris, Fayard, 2015, σ. 169-172).

⁷ Σχετικά με τον καθοριστικό ρόλο αυτής της δικαιοδοσίας στην πορεία που ακολουθεί η ευρωπαϊκή οικοδόμηση, βλ. την δυνατή παρουσίαση του D. Grimm, « L'Europe par le droit : jusqu'où ? Les limites de la dépolitisation » (Η Ευρώπη μέσω του δικαίου: έως πού; Τα όρια της αποπολιτικοποίησης), *Le Débat*, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2015, n° 187, σ. 99-113.

Ευρώπης» (μετακομμουνιστικές και υπερφιλελεύθερες χώρες), ένας ιδιαίτερα ισχυρός μοχλός αποσταθεροποίησης των εθνικών κοινωνικών μοντέλων. Καθώς απομακρύνεται από τον στόχο της «εναρμόνισης μες στα πλαίσια της προόδου», που ενέπνεε την παλαιότερη νομολογία του, το Δικαστήριο εργάζεται πλέον με στόχο να επιτρέψει στις επιχειρήσεις, που εγκαθίστανται σε χώρες με χαμηλούς μισθούς και μειωμένη κοινωνική προστασία, να χρησιμοποιήσουν πλήρως αυτό το «συγκριτικό πλεονέκτημα».

Για τον σκοπό αυτόν, το Δικαστήριο απάλλαξε τις επιχειρήσεις αυτές από την τήρηση των ελάχιστων επιπέδων μισθού που όριζαν οι συλλογικές συμβάσεις⁸, καθώς και των νόμων περί αυτόματης αναπροσαρμογής των μισθών σε σχέση με το κόστος ζωής⁹. Απομάκρυνε τα τεκμήρια μισθωτής εργασίας που έθεταν τα δίκαια των ξένων χωρών όπου δραστηριοποιούνται¹⁰. Καταδίκασε τους μηχανισμούς που επέτρεπαν στα Κράτη υποδοχής να ελέγχουν αποτελεσματικά τον σεβασμό των δικαιωμάτων των εργαζομένων που απασχολούν¹¹. Δήλωσε ότι η προσφυγή στις σημαίες ευκαιρίας υπάγονταν στην αρχή της ελευθερίας εγκατάστασης¹². Απαγόρευσε καταρχήν τις απεργίες κατά των μετεγκαταστάσεων (*délocalisations*)¹³. Απεφάνθη ότι οι στόχοι της προστασίας της αγοραστικής δύναμης των εργαζομένων και της εργασιακής ειρήνης δεν αποτελούν λόγους δημοσίας τάξης που θα μπορούσαν να αιτιολογήσουν προσβολή της ελευθερίας παροχής υπηρεσιών¹⁴. Επέβαλε στους κοινωνικούς εταίρους του δημόσιου τομέα να προσφύγουν στην αγορά των ασφαλειών για να διαχειριστούν τα συστήματα πρόσθετης ασφάλισης¹⁵. Στέρησε κάθε κανονιστικού αποτελέσματος τις διατάξεις του Χάρτη της Νίκαιας περί του δικαιώματος στην πληροφόρηση και στην διαβούλευση των

⁸ ΔΕΚ, 18 Δεκεμβρίου 2007, απόφαση C-341/05, *Laval* ; 3 Απριλίου 2008, απόφαση C-346/06, *Rüffert*, που επιτρέπει την καταβολή, στους αλλοδαπούς εργαζόμενους που είναι αποσπασμένοι σε χώρα μέλος της ΕΕ, το μισό του ποσού που προβλέπουν οι εφαρμοστέες συλλογικές συμβάσεις στην εν λόγω χώρα.

⁹ ΔΕΚ, 19 Ιουνίου 2008, απόφαση C-319/06, *Επιτροπή κατά Μεγάλου Δουκάτου του Λουξεμβούργου*.

¹⁰ ΔΕΚ, 15 Ιουνίου 2006, *Επιτροπή κατά Γαλλίας*, απόφαση C-255/04.

¹¹ ΔΕΚ, 19 Ιουνίου 2008, απόφαση C-319/06, *Επιτροπή κατά Μεγάλου Δουκάτου του Λουξεμβούργου*.

¹² ΔΕΚ, 6 Δεκεμβρίου 2007, απόφαση C-438/05, *Viking*.

¹³ ΔΕΚ, 6 Δεκεμβρίου 2007, απόφαση C-438/05, *Viking*.

¹⁴ ΔΕΚ, 19 Ιουνίου 2008, απόφαση C-319/06, *Επιτροπή κατά Μεγάλου Δουκάτου του Λουξεμβούργου*, βλ. § 53.

¹⁵ ΔΕΚ (Ολομέλεια), 15 Ιουλίου 2010, *Επιτροπή κατά Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας*, απόφαση C-271/08, *Droit social*, 2010, σ. 1233, παρατηρήσεις Francis Kessler.

εργαζομένων¹⁶. Η πλέον πρόσφατη μεταξύ της μακριάς αυτής σειράς αποφάσεων, επέκτεινε το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας «απόσπασης» σε απλές πράξεις διεθνούς δανεισμού εργατικού δυναμικού, ανοίγοντας έτσι τις πόρτες στο παζάρεμα της ανθρώπινης εργασίας σε ευρωπαϊκή κλίμακα¹⁷. Η νομολογιακή του πολιτική εκφράζεται ιδιαίτερος γλαφυρά σε μια πρόσφατη απόφαση σχετική με το γερμανικό δίκαιο περί δημόσιων προμηθειών. Οι διατάξεις του επέκτειναν στους υπεργολάβους που είναι εγκατεστημένοι σε άλλο Κράτος μέλος της ΕΕ την υποχρέωση τήρησης του ελάχιστου μισθού που έχει εφαρμογή στις γερμανικές επιχειρήσεις. Μια τέτοια ρύθμιση, δηλώνει το Δικαστήριο, «Δεν θα επέτρεπε πλέον στους υπεργολάβους που είναι εγκατεστημένοι σε αυτό το Κράτος να επωφεληθούν του ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος που προέρχεται από τις διαφορές μεταξύ των αντίστοιχων ποσοστών μισθών¹⁸». Δεν θα μπορούσε κανείς να ενθαρρύνει σαφέστερα τον αγώνα δρόμου για κοινωνική μειοδοσία. Ο τελευταίος, δε, συνδυάζεται με τον αγώνα δρόμου φορολογικής μειοδοσίας, που ναρκοθετεί τις οικονομικές βάσεις του κοινωνικού Κράτους και δεν μπορούσε να βρει καλύτερο σύμβολο παρά τον διορισμό, το 2014, ως επικεφαλής της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, τον κ. Jean-Claude Juncker, που έγινε γνωστός μετατρέποντας το Λουξεμβούργο σε έναν από τους πλουσιότερους φορολογικούς παραδείσους του κόσμου.

Αυτή η αμφισβήτηση των κοινωνικών δικαιωμάτων από το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης δέχτηκε τις κριτικές της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (ΔΟΕ). Εξετάζοντας το ερώτημα περί των επιπτώσεων της νομολογίας *Viking* πάνω στην άσκηση του δικαιώματος στην απεργία στο Ηνωμένο Βασίλειο, η επιτροπή εμπειρογνομόνων της ΔΟΕ «είναι της γνώμης πως η πανταχού παρούσα απειλή αγωγής αποζημίωσης, που περιέχει τον κίνδυνο να οδηγήσει το συνδικάτο στην πτώχευση, ενδεχόμενο σήμερα πολύ πιστευτό, δεδομένων των νομολογιών *Viking* και *Laval*, δημιουργεί μια κατάσταση στην οποία η άσκηση των δικαιωμάτων που ορίζονται από τη Διεθνή Σύμβαση αρ. 87 «Περί συνδικαλιστικής ελευθερίας και προστασίας του συνδικαλιστικού δικαιώματος» καθίσταται ανέφικτη¹⁹». Στην βρετανική κυβέρνηση, σύμφωνα με την οποία η επίπτωση αυτή θα περιορίζεται πρακτικά στις περιπτώσεις, όπου η συλλογική διαφορά έχει διεθνή διάσταση, η ΔΟΕ απαντά ότι «στα σημερινά πλαίσια της παγκοσμιοποίησης, τέτοιες υποθέσεις

¹⁶ ΔΕΕ, 15 Ιανουαρίου 2014, απόφαση C-176/12, *Association de médiation sociale*. Βλ. P. Rodière, « Un droit, un principe, finalement rien ? Sur l'arrêt de la CJUE du 15 janvier 2014 » (Ένα δίκαιο, μια αρχή, εν τέλει τίποτε; Σχετικά με την απόφαση της 15^{ης} Ιανουαρίου 2014 του ΔΕΕ), *Semaine sociale Lamy*, 17 février 2014, n° 1618, σ. 11-14.

¹⁷ ΔΕΕ, 18 Ιουνίου 2015, απόφαση C-586/13.

¹⁸ ΔΕΕ, 18 Σεπτεμβρίου 2014, *Bundesdruckerei*, απόφαση C-549/13, § 34.

¹⁹ Διεθνής συνδιάσκεψη για την Εργασία, 99^η σύνοδος, Έκθεση III (1Α) της επιτροπής εμπειρογνομόνων για την εφαρμογή των συμβάσεων και συστάσεων, 2010, αναφ. σ. 211.

κινδυνεύουν να καταστούν πιο συνήθεις, ειδικά σε ορισμένους τομείς απασχόλησης, όπως αυτόν των αεροπορικών μεταφορών, τόσο που μια προσβολή της δυνατότητας των εργαζομένων των τομέων αυτών να διαπραγματευτούν πραγματικά με τους εργοδότες τους πάνω στα θέματα που επηρεάζουν τις συνθήκες απασχόλησής τους θα μπορούσε με κάθε βεβαιότητα να αποδειχθεί καταστροφική. Έτσι, η επιτροπή εμπειρογνομόνων θεωρεί ότι το δόγμα που χρησιμοποιείται σε αυτές τις αποφάσεις του ΔΕΕ ενδέχεται να έχει περιοριστικό αποτέλεσμα στην άσκηση του απεργιακού δικαιώματος στην πράξη, με τρόπο αντίθετο προς την Σύμβαση²⁰».

Η κακοτεχνία του ευρώ

Σε αυτόν τον πρώτο παράγοντα διάλυσης της «κοινωνικής Ευρώπης» ήρθαν να προστεθούν οι επιπτώσεις της, σήμερα προφανούς, κακοτεχνίας του ευρώ²¹. Όταν συντάχθηκε η παρούσα έκθεση, το ευρώ δεν ήταν ακόμη σε κυκλοφορία, αλλά είχαμε ήδη αναφέρει ότι υπήρχαν σοβαροί κίνδυνοι να μην αφήσει στα Κράτη άλλον μοχλό οικονομικής πολιτικής πέραν της υποτίμησης της εργασίας. «Το κοινό νόμισμα, γράφαμε, ενέχει τον κίνδυνο αύξησης του ανταγωνισμού με βάση την μείωση του εργατικού και φορολογικού κόστους. [...] Τέτοιες πρακτικές μπορεί να οδηγήσουν σε αμφισβήτηση της κοινωνικής συνοχής και να υποσκάψουν την δυναμική της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Ο κίνδυνος αυτός προέρχεται κυρίως από το γεγονός ότι στην νομισματική ένωση τα Κράτη δε θα μπορούν να χρησιμοποιήσουν την υποτίμηση για να προχωρήσουν στις απαραίτητες προσαρμογές. Ούτε και θα μπορούν πλέον να βασίζονται στην κινητικότητα των εργαζομένων όπως στις ΗΠΑ, ούτε στον κοινοτικό προϋπολογισμό που δεν είναι αυτός ενός ομοσπονδιακού κράτους. Ο κίνδυνος είναι τότε η ελαστικοποίηση, ειδικά των μισθών, να παραμείνει ο μόνος μοχλός προσαρμογής²²».

Δυστυχώς, τα γεγονότα των τελευταίων ετών επιβεβαίωσαν το βάσιμο των προγνωστικών μας. Οι διαπραγματευτές της Συνθήκης του Μάαστριχτ είχαν πιστέψει πως ήταν δυνατόν να επεκταθεί σε ολόκληρη των ευρωζώνη το γερμανικό ορντολιμπερλιστικό (ordolibéral) μοντέλο που είχε αποδειχθεί τόσο επιτυχημένο για την Γερμανία²³. Χωρίς να ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι το μοντέλο αυτό δεν είναι αμιγώς νομισματικό, ότι είναι μια πλευρά του γερμανικού κοινωνικού μοντέλου, ότι συνδέεται με μια ιστορία και κουλτούρα διαφορετική από αυτές τις Γαλλίας, της Ιταλίας ή της Ελλάδας. Αυτή η ορντολιμπεραλιστική (ordolibéral) επιλογή οδήγησε επίσης στη

²⁰ Έκθεση III (1Α), παραπάνω.

²¹ Βλ. Frédéric Lordon, *La Malfaçon. Monnaie européenne et souveraineté démocratique (Η κακοτεχνία. Ευρωπαϊκό νόμισμα και δημοκρατική κυριαρχία)*, Paris, Les Liens qui libèrent, 2014, 296 σ.

²² Βλ. παρακάτω, σ. 197.

²³ Βλ. S. Dahan, *A Path-Dependent Deadlock : Institutional Causes of the Euro Crisis*, New York University School of Law, JMWP 13/15, σ. 74.

δημιουργία ενός ευρωπαϊκού Συστήματος κεντρικών τραπεζών πλήρως ανεξάρτητου, πολιτικά ανεύθυνου και που – σε αντίθεση με την αμερικανική Federal Reserve – δεν έχει ούτε το δικαίωμα να στηρίζει άμεσα τα δημόσια οικονομικά²⁴ ούτε το καθήκον να στηρίζει την απασχόληση²⁵. Αυτή η ορντολιμπεραλιστική (ordoliberal) επιλογή οδήγησε επίσης στην υποδούλωση των Κρατών στην υλοποίηση ποσοτικών στόχων που όριζε η Συνθήκη. Καθώς ο μηχανισμός αυτός δεν λειτούργησε ποτέ, εδώ και είκοσι χρόνια δεν έπαψαν – όχι να διερωτώνται σχετικά με το βάσιμό του – αλλά να τον αυστηροποιούν. Σε μια πρώτη φάση, το 1997, με την υιοθέτηση του «Συμφώνου σταθερότητας και ανάπτυξης», κατόπιν, το 2012, με την Συνθήκη για την σταθερότητα, τον συντονισμό και την διακυβέρνηση στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση, που προβλέπει έναν διορθωτικό μηχανισμό ο οποίος «τίθεται αυτομάτως σε λειτουργία» σε περίπτωση μη επίτευξης της υλοποίησης των εν λόγω στόχων²⁶. Αυτό το όνειρο κυβερνητικής (cybernétique) της διακυβέρνησης της Ευρώπης μέσω των αριθμών επέτρεψε στις μη εκλεγμένες οντότητες που συνέθεσαν την Τρόικα (την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, την Επιτροπή και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο) να υπαγορεύσουν στα Κράτη που βρίσκονταν σε δύσκολο οικονομική κατάσταση πολιτικές διάλυσης του κοινωνικού Κράτους, είτε μέσω των ιδιωτικοποιήσεων ή της φτωχοποίησης των δημόσιων υπηρεσιών, είτε μέσω της μείωσης της κοινωνικής ασφάλειας είτε και της απορρύθμισης των αγορών εργασίας. Αδιαφορώντας πλήρως για τα όρια των αρμοδιοτήτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (που, καταρχήν, δεν έχει καμία αρμοδιότητα στους εν λόγω τομείς), η Τρόικα επιβάλλει έτσι σε ορισμένα Κράτη πολιτικές που τα οδηγούν να παραβιάσουν τα ευρωπαϊκά ή διεθνή κοινωνικά πρότυπα που τα Κράτη αυτά έχουν επικυρώσει. Κι αυτό σε σημείο τέτοιο που το ίδιο το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ανησύχησε²⁷.

Οι παραβιάσεις αυτές καταγγέλλθηκαν από την Ευρωπαϊκή επιτροπή κοινωνικών δικαιωμάτων, που είναι ο θεματοφύλακας του Κοινωνικού Χάρτη του Συμβουλίου της Ευρώπης. Δεδομένης της θέσης των κοινωνικών δικαιωμάτων στην ενωσιακή έννομη τάξη και των διαδικασιών επεξεργασίας του σχετικού παράγωγου δικαίου, η Επιτροπή αυτή εκτιμά πως δεν μπορεί κανείς να θεωρήσει ότι τεκμαίρεται συμμόρφωση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς

²⁴ Βλ. ΣΛΕΕ, άρθρο 123. Για να αποφύγει την κατάρρευση της ευρωζώνης, η ΕΚΤ παρέκαμψε την απαγόρευση αυτή προχωρώντας στην επαναγορά, στις δευτερεύουσες αγορές, δηλαδή με μαζική χρηματοδότηση των ιδιωτικών τραπεζών που κατείχαν ομόλογα που είχαν εκδώσει τα Κράτη. Αυτές οι «οριστικές νομισματικές συναλλαγές» (ΟΝΣ) (*Outright Monetary Transaction* ή OMT) εγκρίθηκαν από το Δικαστήριο (ΔΕΕ, 16 Ιουνίου 2015, απόφαση C-62/14 *Gauweiler e.a.*).

²⁵ Βλ. ΣΛΕΕ (άρθρο 127) και Federal Reserve Act (section 2A).

²⁶ Συνθήκη για την σταθερότητα, τον συντονισμό και την διακυβέρνηση στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση, άρθρο 3ε.

²⁷ Βλ. απόφαση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σχετικά με την έκθεση έρευνας για τον ρόλο και τις δραστηριότητες της Τρόικας, 13 Μαρτίου 2014 (2013/2277 INI).

τις απαιτήσεις του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη²⁸. Ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης και η νομοθεσία της Ένωσης «είναι δυο δικαίκα συστήματα» διαφορετικά και η τήρηση του Χάρτη αποκλείει την απόδοση, στις οικονομικές ελευθερίες, «αξίας μεγαλύτερης απ'ότι στα ουσιώδη δικαιώματα των εργαζομένων, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος προσφυγής σε συλλογική δράση²⁹». Σε αυτήν την υπόρρητη καταδίκη της νομολογίας του ΔΕΕ, προστίθεται η καταδίκη από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή ορισμένου πλήθους διατάξεων που υιοθετήθηκαν στην Ελλάδα για να ικανοποιηθούν οι απαιτήσεις της Τρόικας, διατάξεις που η Επιτροπή θεώρησε αντίθετες προς τα θεμελιώδη κοινωνικά δικαιώματα που εγγυάται ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης³⁰.

Οι πολιτικές που επιβλήθηκαν στην Ελλάδα από την Τρόικα οδήγησαν σε ιλιγγιώδη αύξηση της ανεργίας καθώς και σε σημαντική υποβάθμιση των υπηρεσιών που αφορούν την παιδεία και την υγεία³¹.

Ένα παράδειγμα, μεταξύ άλλων, της σχιζοφρένειας μες στην οποία αυτές οι πολιτικές κοινωνικής κατεδάφισης βυθίζουν σήμερα την Ευρωπαϊκή Ένωση: αυτό της δικαστικής διαφοράς σχετικά με τον χρόνο εργασίας στα ελληνικά νοσοκομεία³². Για να ικανοποιηθούν οι απαιτήσεις της Τρόικας, η Ελλάδα μείωσε τις δαπάνες υγείας κατά περίπου 35 % από το 2010 και κατάργησε 15.000 θέσεις εργασίας και 10.000 κρεβάτια στα δημόσια νοσοκομεία, στα οποία όμως αυξήθηκε κατά 25 %³³ η προσέλευση ασθενών. Εξ ου και μια υπερβολική παράταση του χρόνου εργασίας των νοσοκομειακών ιατρών που είχαν αποφύγει την απόλυση και του οποίου η διάρκεια ποικίλλει μεταξύ 60 και 93 ωρών την εβδομάδα, ενώ μπορεί να φθάσει και τις 32 ώρες χωρίς διακοπή. Καθώς αυτά τα εκκεντρικά ωράρια ξεπερνούν τα ανώτατα όρια που επιτρέπονται από την ευρωπαϊκή οδηγία περί του χρόνου εργασίας⁶, το Δικαστήριο μόλις καταδίκασε την Ελλάδα, κατόπιν αιτήματος της Επιτροπής, μέλους της Τρόικας, της οποίας οι εντολές προκάλεσαν αυτήν την διάλυση του δημόσιου νοσοκομειακού

²⁸ Απόφαση 55-2009 της 23^{ης} Ιουνίου 2010, υπόθεση CGT κατά Γαλλίας.

²⁹ ΕΕΚΔ, απόφαση 85-2012 της 3^{ης} Ιουλίου 2013, *Γενική συννομοσπονδία της εργασίας (LO) και Γενική συννομοσπονδία στελεχών, δημοσίων υπαλλήλων και υπαλλήλων (TCO) κατά Σουηδίας*.

³⁰ ΕΕΚΔ, απόφαση 65 et 66/2011 της 19^{ης} Οκτωβρίου 2012, *Γενική ομοσπονδία των υπαλλήλων της Δημόσιας Επιχείρησης Ηλεκτρισμού (ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ) και Ανώτατη Διοίκηση Ενώσεων Δημοσίων Υπαλλήλων (ΑΔΕΔΥ) κατά Ελλάδας*.

³¹ Σχετικά με τις επιπτώσεις αυτές στην υγεία, βλ. r D. Stuckler et S. Basu, *The Body Economic : Why Austerity Kills (Η οικονομία του σώματος: Γιατί η λιτότητα σκοτώνει)*, (London, Basi Books & Allen Lane, 2013), *γαλλική μετάφραση Quand l'austérité tue. Épidémies, dépressions, suicides : l'économie inhumaine (Όταν η λιτότητα σκοτώνει. Επιδημίες, κατάθλιψη, αυτοκτονίες: η απάνθρωπη οικονομία)*, Paris, Autrement, 2014, 334 σ.

³² Οδηγία 93/104/ΕΚ του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 23 Νοεμβρίου 1993, σχετικά με ορισμένες διαστάσεις της οργάνωσης του χρόνου εργασίας. Βλ. M. Charrel, « Le système de santé grec à l'agonie » (Το ελληνικό σύστημα υγείας είναι ετοιμοθάνατο), *Le Monde*, 17 Ιουνίου 2015.

³³ Οδηγία 2003/88/ΕΚ του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 4 Νοεμβρίου 2003, σχετικά με ορισμένες διαστάσεις της οργάνωσης του χρόνου εργασίας.

συστήματος³⁴. Σε αυτό το σχιζοφρενικό κλίμα, κατανοούμε την πρόσφατη δημοφιλία αυτής της αναφοράς του Μποσουέ που έγραφε ακριβώς αυτό: «Ο Θεός αδιαφορεί για τις προσευχές που του απευθύνονται για την απομάκρυνση των δυστυχιών, όταν δεν αντιτίθεται σε αυτό που γίνεται για να τις προσελκύσει. Μα, τι λέω; Όταν το αποδέχεσαι και προσυπογράφεις, ακόμη κι αν το κάνεις με απέχθεια³⁵».

Ο κυρίαρχος χρηματοπιστωτικός τομέας

Τέλος, αυτή η ρίψη στην πυρά της «κοινωνικής Ευρώπης» υποδαυλίστηκε από την κατάρρευση των χρηματοπιστωτικών αγορών που επήλθε το 2008. Ενώ είχε προβλεφθεί από συγγραφείς στους οποίους κανείς δεν σκέφτηκε ποτέ να δώσει το λεγόμενο «Νόμπελ οικονομίας³⁶», η καταστροφή αυτή έπρεπε να είχε ενθαρρύνει τα Κράτη να θέσουν υπό κηδεμονία τις συστημικές τράπεζες και τις χρηματοπιστωτικές αγορές. Όμως, το αντίθετο είναι αυτό που συνέβη: επέτρεψε στις τράπεζες και στις αγορές να ενισχύσουν την κηδεμονία τους πάνω στα Κράτη που τις είχαν ενισχύσει. Με άλλα λόγια, η κρίση επέτρεψε στις συστημικές τράπεζες που προκάλεσαν την κρίση να επιβεβαιώσουν την κυρίαρχη δύναμή τους επί των εκλεγμένων κυβερνήσεων³⁷. Αυτή η θεαματική αντιστροφή μεταφράστηκε, στην Ευρώπη, με την τοποθέτηση σε διάφορες νευραλγικές θέσεις πρώην ανώτερων στελεχών της Goldman Sachs, της τράπεζας που είχε βοηθήσει την Ελλάδα να «μαγειρέψει» τους λογαριασμούς της για να μπει στην ζώνη του ευρώ³⁸. Έτσι, αφού είχε προεδρεύσει των δραστηριοτήτων της Goldman Sachs στην Ευρώπη, ο κ. Mario Draghi διορίστηκε επικεφαλής της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας. Μόλις ανέλαβε καθήκοντα, δήλωσε πως το ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο ήταν πλέον ξεπερασμένο και το καθήκον των Κρατών μελών

³⁴ ΔΕΕ, 23 Δεκεμβρίου 2015, απόφαση C-180/14, *Επιτροπή κατά Ελληνικής Δημοκρατίας, με εφαρμογή της οδηγίας 2003/88/ΕΚ του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, 4 Νοεμβρίου 2003, σχετικά με ορισμένες διαστάσεις της οργάνωσης του χρόνου εργασίας.

³⁵ J.-B. Bossuet, *Histoire des variations des églises protestantes (Ιστορία των παραλλαγών των προτεσταντικών εκκλησιών)* (1688), Βιβλίο IV, Paris, Garnier, τ. I, 1921, σ. 163-164.

³⁶ Βλ. J.-L. Gréau, *L'Économie malade de la finance (Η οικονομία άρρωστη λόγω του χρηματοπιστωτικού τομέα)* (Paris, Gallimard, 1998) και *L'Avenir du capitalisme (Το μέλλον του Καπιταλισμού)* (Paris, Gallimard, 2005) ; P. Jorion, *L'Implosion. La crise du capitalisme américain (Η κατάρρευση προς τα μέσα. Η κρίση του αμερικανικού καπιταλισμού)* (Paris, La Découverte, 2007) ; F. Morin *Le Nouveau Mur de l'argent. Essai sur la finance globalisée (Το Νέο Τείχος του χρήματος. Δοκίμιο πάνω στον παγκοσμιοποιημένο χρηματοπιστωτικό τομέα)* (Paris, Seuil, 2006).

³⁷ Βλ. F. Morin, *L'Hydre mondiale. L'oligopole bancaire (Η τραπεζική Λερναία Ύδρα. Το τραπεζικό ολιγοπώλιο)*, Montréal, Lux, 2015, 164 σ.

³⁸ Αυτό συνέβη με τους κκ. Mario Monti και Λουκά Παπαδήμο, που τέθηκαν επικεφαλής της ιταλικής και της ελληνικής κυβέρνησης. Σχετικά με τις ευθύνες αυτής της επιχειρηματικής τράπεζας στο ξέσπασμα της χρηματοπιστωτικής κρίσης και στο «μαγείρεμα» των λογαριασμών της Ελλάδας, βλ. M. Roche, *La Banque. Comment Goldman Sachs dirige le monde (Η Τράπεζα. Πώς η Goldman Sachs διοικεί τον κόσμο)* (Paris, Albin Michel, 2010) και την μαρτυρία ενός από τα πρώην στελέχη της (Gerg Smith, « Why I Am Leaving Goldman Sachs », *The New York Times*, 14 Μαρτίου 2012).

ήταν πλέον να καταστήσουν τις αγορές εργασίας ακόμη πιο ευέλικτες³⁹. Πρέπει να υπογραμμίσουμε το παιχνίδι του παπατζή, το οποίο συνίστατο στο να κάνει να ξεχαστεί το γεγονός πως η κρίση αυτή οφειλόταν στην απορρύθμιση των χρηματοπιστωτικών αγορών για να αποδοθεί στην υπερβάλλουσα ρύθμιση των αγορών εργασίας και στις εκκεντρικές προστασίες των οποίων έχαιραν οι εργαζόμενοι και οι άνεργοι στην Ευρώπη. Αυτό το ταχυδακτυλουργικό κόλπο εξηγεί γιατί το εργατικό δίκαιο δεν αντιμετωπίζεται πλέον παρά με όρους ακαμψίας ή πολυπλοκοτήτων επιβλαβών για την απασχόληση και όχι πλέον, ως πολιτικό πρόγραμμα, φορέα περισσότερης κοινωνικής δικαιοσύνης στον κόσμο του 21^{ου} αιώνα.

Ο global race

Έτσι, όλες οι ευρωπαϊκές χώρες μπήκαν σε αυτό που ο βρετανός πρωθυπουργός, κ. David Cameron, πρόσφατα ονόμασε *global race*, έναν θανάσιμο αγώνα δρόμου όπου οι πιο αδύναμοι θα μείνουν πίσω⁴⁰. Αυτός ο *global race* είναι το νέο ρούχο της «ολικής επιστράτευσης» (*mobilisation totale*), στην οποία ο Ernst Jünger είχε δει την κύρια κληρονομιά του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου ως προς την οργάνωση των κοινωνιών σε καιρό ειρήνης⁴¹. Η διαφορά είναι ότι η είσοδος όλων των «ανθρώπινων πόρων» στον «πόλεμο της ανταγωνιστικότητας» δεν εξυπηρετεί ένα απόλυτο Κράτος αλλά μιαν απόλυτη Αγορά που επεκτείνεται σε όλες τις πλευρές της ζωής σε όλες τις χώρες του κόσμου. Στην Ευρώπη, η κυριαρχία του μεταφράστηκε από μιαν αμφισβήτηση της αρχής της δημοκρατίας. Η αμφισβήτηση αυτή ήταν μετωπική στην περίπτωση της Ελλάδας, η οποία κλήθηκε να υποταγεί στο Eurogroup. Σύμφωνα με την προαπαιτούμενη για οιαδήποτε συμφωνία Δήλωση που χρειάστηκε να υιοθετήσει στις 12 Ιουλίου 2015, η Ελλάδα δηλώνει μετάνοια σχετικά με τις εκλογικές της επιλογές του Ιανουαρίου και εξομολογείται ότι οι «σοβαρές αμφιβολίες που υπάρχουν ως προς τον βιώσιμο χαρακτήρα του ελληνικού χρέους» πρέπει να αποδοθούν εξ ολοκλήρου «στην πολιτική χαλαρότητα των τελευταίων δώδεκα μηνών⁴²». Σουρεαλιστική εξομολόγηση, όταν γνωρίζουμε την ιστορία του

³⁹ «*Europe's Banker Talks Tough. Draghi Says Continent's Social Model Is "Gone", Won't Backtrack on Austerity*», συνέντευξη που δημοσιεύτηκε στην *Wall Street Journal* της 24^{ης} Φεβρουαρίου 2012. Σχετικά με την εγκατάλειψη αυτή του προγράμματος της Κοινωνικής Ευρώπης και τους τρόπους αποκατάστασής της, βλ. Nicola Countouris και Mark Freedland (dir.), *Resocialising Europe in a Time of Crisis*, Cambridge University Press, 2013, 525 σ.

⁴⁰ «Η αλήθεια είναι πως, σήμερα, είμαστε σε έναν *global race*. Και για μια χώρα σαν τη δική μας, αυτό σημαίνει την ώρα των λογαριασμών. Να βυθιστούμε ή να κολυμπήσουμε [...]Είμαστε υπό δοκιμασία. Πώς θα βγούμε νικητές; Δεν είναι πολύπλοκο. Να δουλέψουμε σκληρά», David Cameron, ομιλία στο Συνέδριο του Συντηρητικού κόμματος, *The Telegraph*, 9 Οκτωβρίου 2012).

⁴¹ Βλ. E. Jünger, *Die totale Mobilmachung* (1930), γαλλική μετάφραση στο βιβλίο *L'État universel / La Mobilisation totale (Το παγκόσμιο Κράτος / Η ολική επιστράτευση)*, Paris, Gallimard, 1990, σ. 154.

⁴² Βλ. Δήλωση της Συνόδου κορυφής της ευρωζώνης, Βρυξέλλες, 15 Ιουλίου 2015, σ. 6.

ελληνικού χρέους και την ευθύνη όλων εκείνων που συνέβαλαν ή έκλεισαν τα μάτια στο μαγείρεμα των δημόσιων λογαριασμών που επέτρεψε την είσοδο της Ελλάδας στην ζώνη του ευρώ (προηγούμενες ελληνικές κυβερνήσεις, Goldman Sachs και Ευρωπαϊκή Επιτροπή). Στην ίδια Δήλωση, η Ελλάδα συμφωνεί, εν τέλει, μονομερώς, στις επιβαλλόμενες από τους δανειστές πολιτικές σε τομείς που διαφεύγουν πλήρως των αρμοδιοτήτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως η ιδιωτικοποίηση του τομέα της ενέργειας, το δικαίωμα απόλυσης, το καθεστώς των συλλογικών συμβάσεων ή –το πραγματικό «μάντρα» των «δομικών μεταρρυθμίσεων» - το άνοιγμα των καταστημάτων τις Κυριακές.

Σε άλλες χώρες, λιγότερο ευάλωτες, τα Συνταγματικά Δικαστήρια αντιστάθηκαν στην βιαιότητα με την οποία εφαρμόζεται αυτή η πολιτική καταστροφής του κοινωνικού Κράτους. Το πορτογαλικό συνταγματικό δικαστήριο ακύρωσε επανειλημμένως τα μέτρα λιτότητας που έλαβε η κυβέρνηση σε εφαρμογή των οδηγιών της τρόικας. Έτσι, στο όνομα των αρχών της ισότητας, της αναλογικότητας και της ασφάλειας δικαίου, καταδίκασε την στοχευμένη επιβολή των μέτρων λιτότητας στους εργαζόμενους του δημόσιου τομέα⁴³. Έτσι, κρίθηκε αντίθετη προς την «αρχή της αμοιβαίας εμπιστοσύνης» που πρέπει να διέπει τις σχέσεις Κράτους και δημοσίων υπαλλήλων, την μείωση κατά σχεδόν 10 % των άνω των 600 ευρώ συντάξεων των υπαλλήλων⁴⁴. Το ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο, με τον ίδιο τρόπο, εφάρμοσε την αρχή της ίσης μεταχείρισης για να επικρίνει τα μέτρα παγώματος της αύξησης των συντάξεων⁴⁵. Και αναφέρθηκε στο άρθρο 28 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ και στην Σύμβαση αρ. 151 της ΔΟΕ για να επικρίνει την απαγόρευση της συλλογικής διαπραγμάτευσης στον δημόσιο τομέα⁴⁶.

Αυτή η αμφισβήτηση της δημοκρατίας αφορά πράγματι όλες τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως έκρινε με πολύ σαφήνεια το γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο (*Bundesverfassungsgericht*) στην σημαντική του απόφαση σχετικά με την επικύρωση της

⁴³ Αποφάσεις αρ. 353/2012 της 3^{ης} Ιουλίου 2012, αρ. 187/2013 της 5^{ης} Απριλίου 2013, αρ. 474/2013 της 17^{ης} Σεπτεμβρίου 2013, αρ. 862/13 της 19^{ης} Δεκεμβρίου 2013, αρ. 574/2014 της 14^{ης} Αυγούστου 2014. Μπορείτε να δείτε τις αποφάσεις αυτές στην πορτογαλική γλώσσα στην ιστοσελίδα του Δικαστηρίου (www.tribunalconstitucional.pt) ΣΣχετικά με την νομολογία αυτή, βλ. A. Monteiro, « Le droit du travail au centre de la crise : un arrêt de la Cour constitutionnelle portugaise » (Το εργατικό δίκαιο στην καρδιά της κρίσης: μια απόφαση του πορτογαλικού Συνταγματικού Δικαστηρίου), *Revue de droit comparé du travail et de la sécurité sociale*, 2015/1, σ. 48 ; A.M. Guerra Martins, « The Portuguese Constitutional Court as Gardian of Social Rights in Times of Crisis » (προς δημοσίευση στο *European Journal of Human Rights*, 2016).

⁴⁴ Απόφαση αρ. 474/2013 της 29^{ης} Αυγούστου 2013.

⁴⁵ Απόφαση αρ. 70/2015 της 10^{ης} Μαρτίου 2015 (στα ιταλικά, στην ιστοσελίδα www.cortecostituzionale.it). Voir D. Garofalo, « La perequazione delle pensioni : dalla Corte costituzionale », n° 70 del 2015 al D.L. n° 65 del 2015, *Lavoro nella giurisprudenza*, 7/2015, p. 680.

⁴⁶ Απόφαση αρ. 178/2015 της 23^{ης} Ιουνίου 2015.

Συνθήκης της Λισσαβόνας⁴⁷. Σύμφωνα με το *Bundesverfassungsgericht*, «η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση δεν μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα να καταστήσει κενό περιεχομένου το σύστημα δημοκρατικής εξουσίας στην Γερμανία και η υπερεθνική δημόσια εξουσία, ως τέτοια, δεν μπορεί να παραγνωρίζει τις θεμελιώδεις δημοκρατικές απαιτήσεις» (§ 244). Πράγματι, από την στιγμή που «το δικαίωμα ελεύθερης και ίσης συμμετοχής στην δημόσια εξουσία έχει τα θεμέλιά του στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια» (§ 211), «η αρχή της δημοκρατίας δεν μπορεί να τίθεται στην ζυγαριά με άλλες αξίες. Είναι απαραβίαστη» (§ 216). Όμως, η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν πληροί καμία από τις δημοκρατικές απαιτήσεις που επιβάλλει στα μέλη της. «Σε μια δημοκρατία, ο λαός πρέπει να μπορεί να ορίζει την κυβέρνηση και την νομοθετική εξουσία με ελεύθερες εκλογές στις οποίες συμμετέχουν όλοι εξ ίσου. Ο κεντρικός αυτός πυρήνας συμπληρώνεται από την δυνατότητα δημοψηφισμάτων επί θεμάτων ουσίας. Στην δημοκρατία, η απόφαση του λαού βρίσκεται στο επίκεντρο του σχηματισμού και της επιβεβαίωσης της πολιτικής εξουσίας: κάθε δημοκρατική κυβέρνηση γνωρίζει τον φόβο της απώλειας της εξουσίας σε περίπτωση μη επανεκλογής» (§ 270). Τίποτε τέτοιο δεν ισχύει στην Ένωση: δεν υπάρχει ψήφος ή εκλογές που θα επέτρεπαν σε μια αντιπολίτευση να δομηθεί και να έχει πρόσβαση στην εξουσία βάσει ενός κυβερνητικού προγράμματος (§ 213). Γενικότερα, η Γερμανία είναι αναμφίβολα η χώρα όπου η αμφισβήτηση της δημοκρατίας⁴⁸ και του κοινωνικού Κράτους⁴⁹ προκάλεσε την πλέον πλούσια και με τα καλύτερα επιχειρήματα συζήτηση. Δυστυχώς, οι συζητήσεις για το μέλλον της Ευρώπης εξελίσσονται ανά χώρα, καθώς δεν υπάρχει ευρωπαϊκός δημόσιος χώρος που θα επέτρεπε την δόμηση μιας πραγματικής δημοκρατικής συζήτησης σε τέτοια κλίμακα.

Το εργατικό δίκαιο μεταξύ μεταμορφισμού και μεταρρυθμισμού

Σε αυτό το δαρβινικό πλαίσιο *global race* και «πολέμου ανταγωνιστικότητας», το δίκαιο της εργασίας καταγγέλλεται σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες ως το μόνο εμπόδιο στην υλοποίηση του δικαιώματος στην εργασία. Όπως ο πρόεδρος Μάο οδηγούσε το

⁴⁷ Απόφαση 2 BvE 2/08 της 30ής Ιουνίου 2009, προσβάσιμη στην ιστοσελίδα του *Bundesverfassungsgericht* (και σε αγγλική και γαλλική μετάφραση).

⁴⁸ Βλ. ειδικότερα τις σκέψεις του D. Grimm, πρώην συνταγματικού δικαστή, « Die Stärke der EU liegt in einer klugen Begrenzung » (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 11 Αυγούστου 2014, σ. 11), τις οποίες ανέπτυξε σε μια συζήτηση με τον Olivier Baud : « Les insuffisances de la démocratie européenne » (Οι ανεπάρκειες της ευρωπαϊκής δημοκρατίας), *Esprit*, Ιούλιος 2015, σ. 83-94.

⁴⁹ Βλ. W. Streeck, *Gekaufte Zeit. Die vertagte Krise des demokratischen Kapitalismus* (2012), γαλλική μετάφραση *Du temps acheté. La crise sans cesse ajournée du capitalisme démocratique* (Αγορασμένος χρόνος. Η διαρκώς αναβαλλόμενη κρίση του δημοκρατικού καπιταλισμού), Paris, Gallimard, 2014, 378 σ.

Μεγάλο Άλμα προς τα μπρος⁵⁰, η άρχουσα τάξη θεωρεί εαυτήν ως τον ιστορικό παράγοντα ενός νέου κόσμου, του οποίου η αναπόφευκτη επέλευση απαιτεί από τον πληθυσμό την θυσία όλων των κεκτημένων ασφαλειών. Για τους δε κυβερνώντες τις χώρες της ευρωζώνης, αυτή η φυγή προς τα μπρος είναι ξέφρενη. Έχοντας στερηθεί όλα τα άλλα εργαλεία δημόσιας πολιτικής, που θα μπορούσαν να επηρεάσουν την οικονομική δραστηριότητα, γαντζώνονται στον μοναδικό μοχλό που τους απομένει: αυτόν της απορρύθμισης του εργατικού δικαίου. Γάντζωμα τόσο πιο ξέφρενο που βρίσκονται πλέον υπό την απειλή των ποινών που προβλέπονται από τις συνθήκες αλλά και, προπάντων, της απώλειας εμπιστοσύνης των χρηματοπιστωτικών αγορών. Η Επιτροπή και η Κεντρική τράπεζα τους πιέζουν να προχωρήσουν στις «απαραίτητες δομικές μεταρρυθμίσεις», κωδική ονομασία της «μείωσης του εργατικού κόστους», και στην «καταπολέμηση των αγκυλώσεων της αγοράς εργασίας⁵¹». Καθώς επαναλαμβάνεται καθημερινά από τις *talking classes*⁵² (ομιλούσες τάξεις), το κάλεσμα σε αυτές τις «θαρραλέες μεταρρυθμίσεις» είναι ένα πρόταγμα που αναμασιέται τόσο εδώ και σαράντα χρόνια, που σχεδόν ξεχνάμε την χυδαιότητα του θεάματος που προσφέρουν εκείνοι που, ενώ συσσωρεύουν συχνά οι ίδιοι τις εξασφαλίσεις του δημοσίου και τα πλεονεκτήματα του ιδιωτικού τομέα, καταγγέλλουν στο όνομα των *outsiders* τα εκκεντρικά πλεονεκτήματα των οποίων φέρονται ότι χαίρουν οι *insiders* και δεν σταματούν να ορθώνουν τους ανέργους εναντίον εκείνων που λαμβάνουν το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα, τους ανασφαλείς εναντίον εκείνων που έχουν μια σταθερή απασχόληση, τους υπαλλήλους του ιδιωτικού τομέα εναντίον εκείνων του δημοσίου, τους ενεργούς εναντίον των συνταξιούχων, τους μετανάστες εναντίον των αυτοχθόνων, κλπ.

Τι σημαίνει «μεταρρύθμιση»;

Μια πραγματική μεταρρύθμιση του εργατικού δικαίου δεν έχει βέβαια καμία σχέση με τα κηρύγματα εκείνων που, κατ'αυτόν τον τρόπο, μεταφέρουν την οδηγία της προσαρμογής των ανθρώπων στις ανάγκες μιας Αγοράς που έχει γίνει απόλυτη. Αυτοί οι ιεροκήρυκες εγγράφονται στην συνέχεια των «φοβερών απλουστευτών» (*terribles*

⁵⁰ Επιβεβλημένη από τον Μάο την δεκαετία του 1950 με σκοπό την σύγκλιση με το επίπεδο ανάπτυξης των βιομηχανικών χωρών, η πολιτική αυτή που ήταν τυφλή απέναντι στις πραγματικότητες προκάλεσε έναν από τους μεγαλύτερους λιμούς της ιστορίας που, σύμφωνα με σημερινές εκτιμήσεις, οδήγησε στον θάνατο περισσότερους από 30 εκατομμύρια ανθρώπους (βλ. Yang Jisheng, *Stèles. La Grande famine en Chine (Στήλες. Ο μεγάλος λιμός στην Κίνα), 1958-1961*, Paris, Seuil, 2012, 660 σ.).

⁵¹ Βλ. τις «Συστάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής σχετικά με το εθνικό πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων της Γαλλίας» που δημοσιεύτηκαν την 13^η Μαΐου 2015, COM (2015) 260 final. Και, στην ίδια κατεύθυνση, M. Draghi, «Δομικές μεταρρυθμίσεις, πληθωρισμός και νομισματική πολιτική», εναρκτήρια ομιλία του προέδρου της ΕΚΤ, στο φόρουμ για την δραστηριότητα της Κεντρικής Τράπεζας (Sintra, 22 Μαΐου 2015), προσβάσιμη στην ιστοσελίδα της ΕΚΤ (www.ecb.europa.eu).

⁵² Ο Christopher Lasch ονομάζει έτσι την «φλύαρη τάξη» (*classe jacassante*) που είναι πανταχού παρούσα στα media (βλ. *La Révolte des élites*, *op. cit.*, σ. 89).

simplificateurs)⁵³ των οποίων ο Jacob Burckhardt ανήγγειλε την «απόλυτη αγριότητα⁵⁴». Πράγματι, αποτελεί κατάχρηση των εννοιών το να χαρακτηρίζει κανείς ως μεταρρύθμιση του εργατικού δικαίου τα καλέσματα στην απορρύθμισή του. Τέτοια προγράμματα είναι για το εργατικό δίκαιο, αυτό που αποτέλεσε η νέα κατανομή των περιφερειών για την γαλλική περιφερειακή μεταρρύθμιση του 2014: δεν είναι η έκφραση μια λελογισμένης πολιτικής δράσης, αλλά σήματα προορισμένα να ικανοποιήσουν το κάλεσμα σε «δομικές μεταρρυθμίσεις». Δεν είναι πηγή περισσότερης απλότητας και δημοκρατίας αλλά, αντίθετα, περισσότερης πολυπλοκότητας και καλοπληρωμένων αργομισθιών. Πράγματι, δεν πρέπει να συγχέουμε τον μεταμορφισμό (*transformisme*), που περιορίζει την πολιτική στην υποταγή στις πιέσεις της αγοράς και στην εξέλιξη των ηθών, με τον πραγματικό μεταρρυθμισμό (*réformisme*), που συνίσταται στην πολιτική υλοποίηση της αναπαράστασης ενός κόσμου πιο ελεύθερου και πιο δίκαιου⁵⁵. Η μεταρρύθμιση του εργατικού δικαίου απαιτεί την θεώρηση της ακραίας πολυπλοκότητας και των βαθιών μεταλλαγών της κατάτμησης της εργασίας στον σύγχρονο κόσμο και την εφεύρεση, σε αυτήν την βάση, νέων νομικών κατηγοριών, ικανών να ευνοήσουν την ελευθερία, την ασφάλεια και την ευθύνη όλων των εργαζομένων.

Η ιλιγγιώδης αύξηση των ανισοτήτων των οποίων η συνειδητοποίηση αναδύεται σε όλον τον κόσμο⁵⁶, αλλά και η πρόοδος των νέων τεχνολογιών, καθιστούν ακόμη πιο απαραίτητο απ'ό,τι πριν δεκαπέντε χρόνια, τον εκ νέου ορισμό αυτού που η Σύμβαση της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας ονομάζει ένα «καθεστώς εργασίας πραγματικά ανθρώπινο⁵⁷». Απαραίτητο είναι, κατά πρώτον, για να αντιμετωπιστεί αυτή η έκρηξη των ανισοτήτων και η στέρηση οποιασδήποτε αξιοπρεπούς εργασίας για ολόκληρες μάζες ανθρώπων, εκ των οποίων πάρα πολλοί νέοι, που ωθούνται προς την απελπισία ή την μετανάστευση, αν όχι προς την εγκληματικότητα, την άνομη βία ή τον θρησκευτικό φανατισμό. «Να ζήσουμε δουλεύοντας ή να πεθάνουμε πολεμώντας»: το σύνθημα των εργατών του μεταξιού, που σφυρηλατήθηκε στην αυγή της βιομηχανικής εποχής, είναι τόσο υπό απειλή αλλά και απειλητικό σε μια εποχή όπου η μαζική ανεργία συμβαδίζει με την ανικανότητα της πολιτικής ή της συνδικαλιστικής

⁵³ Στα γαλλικά, στο κείμενο μιας επιστολής του Jacob Burckhardt της 24^{ης} Ιουλίου 1889, *Briefe an seinen Freund F. von Preen, 1864-1893*, Stuttgart-Berlin, Deutsche Verlag Anhalt, 1922, σ. 248.

⁵⁴ Βλ. J. Nurdin, *Le Rêve européen des penseurs allemands (To ευρωπαϊκό Όνειρο των Γερμανών διανοητών) (1700-1950)*, Lille, Presses universitaires du Septentrion, 2003, 296 σ.

⁵⁵ Βλ. B. Trentin, *La libertà viene prima. La libertà come posta in gioco nel conflitto sociale*, Rome, Editori reuniti, 2004, σ. 128.

⁵⁶ Μάρτυρας η πλανητική επιτυχία του εξαιρετικού βιβλίου του Thomas Piketty, *Le Capital au XXIe siècle (To Κεφάλαιο στον 21^ο αιώνα)*, Paris, Seuil, 2013, 970 σ.

⁵⁷ Βλ. σχετικά με την έννοια αυτή, A. Supiot, *La Gouvernance par les nombres. Cours au Collège de France 2012-2014 (Η Διακυβέρνηση μέσω των αριθμών. Μαθήματα στο Collège de France)*, Paris, Fayard, 2015, κεφ. XII, σ. 325 και επ.

δράσης. Η εργασία είναι ένα σχολείο της λογικής και το να την στερούνται ολόκληρα τμήματα της νέας γενιάς είναι αποτέλεσμα εγκληματικής τυφλότητας. Είναι άραγε απαραίτητο να υπενθυμίσουμε ότι η εμπειρία των παγκόσμιων πολέμων είναι αυτή που οδήγησε την Συνθήκη των Βερσαλλιών, το 1919, και μετά, την Διακήρυξη της Φιλαδέλφειας, το 1944, να δηλώσουν επίσημα ότι «δεν υπάρχει βιώσιμη ειρήνη χωρίς κοινωνική δικαιοσύνη»;

Ο εκ νέου ορισμός του καθεστώτος της εργασίας είναι, κατά δεύτερον, απαραίτητος για να τεθεί στην υπηρεσία της κοινωνικής προόδου η επανάσταση της πληροφορικής που φέρει μέσα της το καλύτερο και το χειρότερο. Το καλύτερο, αν η εφαρμογή της πληροφορικής και των ρομπότ χρησιμοποιούνται για να μειώσουν τον κόπο των ανθρώπων και να αυξήσουν την αυτονομία και την αυτοπραγμάτωση μες στην εργασία. Το χειρότερο, όταν σκεφτόμαστε τον άνθρωπο βάσει του μοντέλου του υπολογιστή αντί να σκεφτόμαστε τον υπολογιστή ως μέσο εξανθρωπισμού της εργασίας. Υποταγμένος στον στιγμιαίο χρόνο της πληροφορικής, απορροφημένος σε μια εικονική αναπαράσταση του κόσμου και αξιολογούμενος βάσει ποσοτικών δεικτών απόδοσης που δεν έχουν σχέση με τις συνθήκες εκτέλεσης της εργασίας, ο εργαζόμενος βρίσκεται κλεισμένος σε ένα σύστημα σημαινόντων χωρίς σημασιόμενα, που απαιτεί από αυτόν απεριόριστη «ετοιμότητα» και «ανταγωνιστικότητα», ενώ συγχρόνως στερείται κάθε πραγματικής ικανότητας ελεύθερης δράσης που θα βασιζόταν στην εμπειρία και θα λάμβανε χώρα στα πλαίσια μιας κοινότητας εργασίας, της οποίας τα μέλη ενώνονται από το νόημα του έργου που πρέπει να υλοποιηθεί. Εδώ, βλέπουμε νέες μορφές κατάργησης της ανθρώπινης διάστασης (*déshumanisation*) που αφορούν τόσο τους ελεύθερους επαγγελματίες όσο και τους εργαζόμενους στον δημόσιο τομέα (συμπεριλαμβανομένων των ηγετικών στελεχών που είχαν ξεφύγει από τον τειλορισμό) και που απαιτούν νέες απαντήσεις⁵⁸. Όμως, οι απαντήσεις αυτές αντιμετωπίζονται μόνον υπό την αμυντική προοπτική των υποχρεώσεων προστασίας της ψυχικής υγείας που βαρύνει τους εργοδότες, ενώ διανοίγουν και μια επιθετική οδό για να τεθεί και πάλι το θέμα του περιεχομένου και του νοήματος της εργασίας στον τομέα της συλλογικής σύμβασης.

Το νέο αυτό εργατικό δίκαιο δεν θα βγει απ'το μυαλό των ειδικών, αλλά από την πολιτική και συνδικαλιστική δράση, όπως αυτή αναπτύσσεται μες στην ποικιλία των ιστορικών και των πολιτιστικών σχηματισμών. Αν το ότι το μοντέλο της απασχόλησης είναι ξεπερασμένο, γράφαμε, αποτελεί ένα στοιχείο κοινό μεταξύ όλων των ευρωπαϊκών χωρών, «δεν μπορούμε βέβαια να προβλέψουμε τις μοναδικές νομικές μορφές που θα λάβει σε κάθε μια από τις χώρες». Για τον λόγο αυτόν, δεν φιλοδοξήσαμε να διαμορφώσουμε ένα

⁵⁸ Θα βρούμε το σημείο αυτό ανεπτυγμένο στο *La Gouvernance par les nombres (Η Διακυβέρνηση μέσω των αριθμών)*, *op. cit.*, σ. 329-333.

μοντέλο, αλλά να «ορίσουμε ένα εννοιολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτό το ξεπέρασμα θα μπορούσε να εγγραφεί».

Τα αδιέξοδα της αυξημένης ευελιξίας

Για να προχωρήσουμε σε αυτήν την κατεύθυνση, ξεκινήσαμε από μια διαπίστωση και μιαν υπόθεση. Η *διαπίστωση* ήταν διπλή. Αφενός, η διαπίστωση της αμφισβήτησης στο σύνολο των ευρωπαϊκών χωρών, του εργασιακού καθεστώτος που συνδέεται με την σύμβαση εργασίας αορίστου χρόνου και της πλήρους απασχόλησης που, ως τη δεκαετία του 70, περιλάμβανε εγγυήσεις ως προς τον μισθό καθώς και μια κοινωνική προστασία. Αφετέρου, η διαπίστωση της ματαιότητας των θυσιών που ζητούνται από τους μισθωτούς με την αύξηση της ευελιξίας της απασχόλησής τους, ευελιξίας που θεωρείται ως κατ'εξοχήν εργαλείο για την οικονομική ανάκαμψη και το τέλος της ανεργίας. Τη στιγμή που συντάσσαμε την έκθεσή μας, οι πρακτικές των επιχειρήσεων, που νομιμοποιούνταν σιγά σιγά, έως και ενθαρρύνονταν από τα Κράτη, προωθούσαν ήδη εδώ και χρόνια την επισφαλή εργασία ορισμένου χρόνου, την μερική απασχόληση, την εργασία εργαζομένων λιγότερο ή περισσότερο "ελεύθερων", την πολυ-δραστηριότητα, την υπεργολαβία, την προσφυγή σε αποσπασμένους εργαζόμενους, την εκ περιτροπής εργασία, κλπ. Και, εδώ και πολλά χρόνια ήδη, η δυσκολία των επιχειρήσεων να δημιουργήσουν θέσεις εργασίας αποδίδονταν σε ένα εργατικό δίκαιο που είχε γίνει υπερπροστατευτικό και υπέρ το δέον πολύπλοκο. Ήδη το 1984, ο κ. Yvon Gattaz – πρόεδρος του CNPF (σημ. μετ.: Εθνικό Συμβούλιο των Γάλλων εργοδοτών) και πατέρας του σημερινού προέδρου του Medef (σημ. μετ.: Κίνημα των επιχειρήσεων της Γαλλίας – οργάνωση εργοδοτών) – υπόσχονταν την πρόσληψη 471.000 μισθωτών χάρη στην δημιουργία «νέων θέσεων απασχόλησης συνδυασμένων με ελαφρύνσεις» (*emplois nouveaux à contraintes allégées* (ENCA). Για να ικανοποιηθεί το αίτημα αυτό, καταργήθηκε το 1986 η πρότερη εξουσιοδότηση απόλυσης, η οποία δεν είχε όμως ως αποτέλεσμα καμιά καθαρή δημιουργία θέσεων απασχόλησης. Κι όμως, οι οργανώσεις εργοδοτών επαναφέρουν σήμερα το ίδιο επιχείρημα, σύμφωνα με μια προσέγγιση χαρακτηριστικά γαλλική⁵⁹. Το Κράτος, στην Γαλλία, είναι «ο κοινός εχθρός αλλά και ο σύμμαχος όλων⁶⁰». Όπως οι ιατροί, οι αγρότες, οι

⁵⁹ Δεν θα φανταζόταν κανείς τον επικεφαλής μιας μεγάλης γερμανικής επιχείρησης που, έχοντας χάσει μερίδια αγοράς, θα απέδιδε την ευθύνη στην *Bundesrepublik* πριν αναλογιστεί πρώτα τις δικές του ευθύνες. Είναι αλήθεια πως οι Γερμανοί επιχειρηματίες ξεχωρίζουν συχνότερα και έχουν μιαν επιχειρηματική κουλτούρα που λείπει από τους Γάλλους ομολόγους τους που βγαίνουν απ'τα καλούπια των μεγάλων σχολών και είναι συνηθισμένοι να περνούν από τον δημόσιο στον ιδιωτικό τομέα. Βλ. Hervé Joly (dir.), *Formation des élites en France et en Allemagne (Η κατάρτιση των ελίτ στην Γαλλία και στη Γερμανία)*, Paris, CIRAC, 2005, 228 σ. Joël Massol, Thomas Vallée και Thomas Koch, « Les élites économiques sont-elles encore si différentes en France et en Allemagne ? » (Οι οικονομικές ελίτ είναι ακόμη τόσο διαφορετικές σε Γαλλία και Γερμανία;), *Regards sur l'économie allemande*, n° 97, 2010, σ. 5-14.

⁶⁰ Pierre Legendre, *Trésor historique de l'État en France (Ιστορικός Θησαυρός του Κράτους στη Γαλλία)*, 2^η έκδ., Paris, Fayard, 1992, σ. 15.

πανεπιστημιακοί ή οι θυμωμένοι οδηγοί φορτηγών, εν ολίγοις, ό,τι μετρά η Γαλλία από σωματεία, οι διευθυντές επιχειρήσεων αποδίδουν πάντα τις δυσκολίες τους πρώτα στο Κράτος παρά στον εαυτό τους. Όλοι στρέφονται προς την Δημοκρατία (République) ως «Μεγάλη Μητέρα» την οποία καταγγέλλουν ως παρεμβατική ενώ συγχρόνως ζητούν την βοήθειά της⁶¹. Έτσι, το επιχείρημα μπόρεσε να επαναληφθεί, εν χορώ, από τον πολιτικό κόσμο και τους κάθε είδους ειδικούς: ο πρώτος ένοχος για την ανεργία είναι ο Εργατικός Κώδικας! Τι περιμένει λοιπόν η κυβέρνηση για να μειώσει δραστικά τον όγκο του και να ξαναδεί την απασχόληση να ανθίζει στη Γαλλία;

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο είναι που κάποιοι καλοί άνθρωποι δήλωσαν σε ένα βιβλίο που εξέδωσαν πρόσφατα⁶² ότι ανακάλυψαν ένα «έτοιμο φάρμακο» για την καταπολέμηση της ανεργίας: μια δραστική απλοποίηση του εργατικού δικαίου που θα περιορίζεται σε πενήντα αρχές που θα αποτελούν ισάριθμες «δοκούς στήριξης». Οι καλύτεροι ειδικοί δεν παρέλειψαν να σημειώσουν ότι αρχές που, παρ'όλ'αυτά, αναγνωρίζονται σήμερα στο γαλλικό δίκαιο, όπως το δικαίωμα στην απεργία⁶³ ή ο κατώτατος μισθός⁶⁴, δεν περιλαμβάνονταν σε αυτόν τον κατάλογο. Ενώ, αντίθετα, προωθείται σε αυτόν μια "αρχή" έως τώρα άγνωστη: αυτή της τριετούς παραγραφής των μισθών, που αποτελεί παρέκκλιση από το κοινό δίκαιο και είναι αρνητική για τους μισθωτούς⁶⁵. Γεγονός που επιτρέπει να δούμε, κάτω από το άχυρο της απλοποίησης τον σπόρο της απορρύθμισης. Η δημοσίευση του βιβλίου αυτού εγγράφηκε, κατά τα άλλα, σε μιαν πολιτική «ακολουθία» που συντόνισε ο Πρωθυπουργός και έχει ως στόχο να απαντήσει στις ευρωπαϊκές εντολές περί «δομικής μεταρρύθμισης» του εργατικού δικαίου*. Η μεταρρύθμιση αυτή θα συνίσταται στην σημαντική επέκταση του πεδίου της επιχειρησιακής διαπραγμάτευσης σε βάρος του πεδίου της δημόσιας τάξης καθώς και σε βάρος της ενδεχόμενης ικανότητας για αντίσταση που διαθέτουν οι μισθωτοί από την ατομική σύμβασή τους.

Αυτό που προκαλεί περισσότερη έκπληξη σε αυτήν την ανάκαμψη του παλιού προγράμματος της «συλλογικής σύμβασης επιχείρησης» είναι πρώτα ο ξεπερασμένος του χαρακτήρας. Πρόκειται

⁶¹ Michel Schneider, *Big Mother : Psychopathologie de la vie politique (Μεγάλη Μητέρα: Ψυχοπαθολογία της πολιτικής ζωής)*, Paris, Odile Jacob, 2005, 379 σ.

⁶² Βλ. R. Badinter και A. Lyon-Caen, « Pour une Déclaration des droits du travail » (Για μια Διακήρυξη των εργατικών δικαιωμάτων), *Le Monde* της 6^{ης} Ιουνίου 2015, και την λίγο πιο ανεπτυγμένη εκδοχή που δημοσιεύτηκε υπό τον τίτλο *Le Travail et la Loi (Η Εργασία και ο Νόμος)*, Paris, Fayard, 2015, σ. 80.

⁶³ E. Dockès, « Préservons un système qui protège les employés (Ας διατηρήσουμε ένα σύστημα που προστατεύει τους εργαζόμενους) », *Le Monde*, 27 Ιουλίου 2015, σ. 15.

⁶⁴ J.-J. Dupeyroux, « Faut-il simplifier le Code du travail ? » (Πρέπει να απλοποιηθεί ο Εργατικός Κώδικας;), *L'Observateur*, 27 Αυγούστου 2015.

⁶⁵ J.-J. Dupeyroux, « Faut-il simplifier le Code du travail ? » (Πρέπει να απλοποιηθεί ο Εργατικός Κώδικας;), άρθρο αναφ.

• Παραλείπονται 17 σειρές

για μια παλιά ιδέα που αντλήθηκε από τις συνταγές του νεοφιλελευθερισμού. Πρώτα την εξέθεσε ο Πρωθυπουργός Raymond Barre, την δεκαετία του 1970, και, στη συνέχεια, στις δεκαετίες του 1980 και 1990, επανήλθε υπό την ονομασία «συλλογική σύμβαση επιχείρησης⁶⁶». Αποτελεί τμήμα της νεοφιλελεύθερης ατζέντας της δεκαετίας του 1970, που έχει ήδη ευρέως εφαρμοστεί και της οποίας θα ήταν σοφό να γίνει ένας απολογισμός παρά να συνεχίζουμε να την ακολουθούμε τυφλά. Πράγματι, εδώ και τριάντα χρόνια – σε αντίθεση με τα στερεότυπα περί γαλλικής αποστροφής σχετικά με τις μεταρρυθμίσεις – όλα τα «φίλτρα» του νεοφιλελευθερισμού, που υποτίθεται πως θα ντοπάριζαν την ανάπτυξη και την απασχόληση, χορηγήθηκαν στην χώρα μας: η *Corporate Governance*, το *New Public Management*, η απορρύθμιση των χρηματοπιστωτικών αγορών, η μεταρρύθμιση των λογιστικών προτύπων, η θέσπιση ενός νομίσματος εκτός πολιτικού ελέγχου, η κατάργηση των εμπορικών συνόρων της ευρωπαϊκής αγοράς ... Και, φυσικά, η αποδόμηση του εργατικού δικαίου, αντικείμενο αδιάκοπων νομοθετικών παρεμβάσεων και πρώτη πηγή της (πραγματικής) παχυσαρκίας του Εργατικού Κώδικα. Αλλά, ποιος είναι ο απολογισμός αυτών των μεταρρυθμίσεων; Η απορρύθμιση των χρηματοπιστωτικών αγορών οδήγησε στην κατάρρευσή τους το 2008, την οποία ακολούθησε η έκρηξη της ανεργίας και του δημόσιου χρέους. Η *Corporate Governance*, συνδέοντας τα συμφέροντα των διευθυνόντων των μεγάλων επιχειρήσεων με την βραχυπρόθεσμη χρηματοπιστωτική απόδοση, ώθησε τις τελευταίες σε έναν χρόνο εντροπίας ασύμβατο με το επιχειρείν, την παραγωγική επένδυση και, συνεπώς... την απασχόληση. Όσο για το εργατικό δίκαιο, η παλινδρόμηση του νόμου υπέρ της συλλογικής διαπραγμάτευσης έχει ήδη ξεκινήσει σε μεγάλο βαθμό. Με ποια αποτελέσματα; Αν μη τι άλλο, ο κ. Combrexelle το λέει ξεκάθαρα: «η συλλογική διαπραγμάτευση δεν είναι πλέον προσαρμοσμένη στις απαιτήσεις της σύγχρονης και παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, οι φορείς είναι κουρασμένοι και οι καταστάσεις τους ξεπερνούν, τα αποτελέσματα είναι απογοητευτικά, εν ολίγοις, η συλλογική διαπραγμάτευση δεν επιτρέπει την επίτευξη αποτελεσμάτων που να ανταποκρίνονται στο γενικό συμφέρον⁶⁷». Αν συνιστά να συνεχίσουμε σε αυτήν την οδό, το πράττει ξεκάθαρα από καθήκον, μάλλον, παρά από πεποίθηση⁶⁸.

Αληθεύει πράγματι ότι ο Εργατικός Κώδικας έχει γίνει τεράστιος και πολύπλοκος. Και τούτο για δύο τουλάχιστον λόγους. Ο πρώτος,

⁶⁶ Βλ. σχετικά με το σημείο αυτό, παρακάτω, σ. p. 170. A. Supiot, « Déréglementation des relations de travail et autoréglementation de l'entreprise en droit français » (Απορρύθμιση των σχέσεων εργασίας και αυτορρύθμιση της επιχείρησης στο γαλλικό δίκαιο), *Droit social*, 1989, σ. 195-205.

⁶⁷ J.-D. Combrexelle, *La Négociation collective, le travail et l'emploi (Η συλλογική διαπραγμάτευση, η εργασία και η απασχόληση)*, έκθεση προς τον Πρωθυπουργό, France Stratégie, Σεπτέμβριος 2015, σ. 48.

⁶⁸ «Όπως μαρτυρεί η επιστολή ανάθεσης αρμοδιοτήτων του Πρωθυπουργού, η κυβέρνηση κάνει ξεκάθαρα [αυτήν] την επιλογή», J.-D. Combrexelle, αναφ. έκθεση, σ. 49).

που αναφέρεται στην έκθεσή μας⁶⁹, είναι πως το εργατικό δίκαιο διέπει σήμερα το μεγαλύτερο τμήμα του ενεργού πληθυσμού. Δεν πρόκειται πλέον για μια ομοιογενή εργατική τάξη αλλά για έναν κόσμο της εργασίας ετερογενή και πολύπλοκο. Όμως, το ίδιο του κωδικοποιημένου δικαίου είναι ότι συλλέγει σε έναν και μόνον *κώδικα* τους κανόνες που απαντούν σε αυτήν την πολυπλοκότητα και την ετερογένεια. Στις χώρες όπου η νομοθεσία αυτή είναι σκορπισμένη σε διάφορα κείμενα, η πρακτική αισθάνεται την ανάγκη να δημιουργήσει συλλογές, συμπιλήματα, των οποίων ο όγκος δεν έχει τίποτε να ζηλέψει από τον δικό μας κώδικα. Για παράδειγμα, στην Γερμανία, το *Arbeitsrechts-Handbuch: Systematische Darstellung und Nachschlagewerk für die Praxis* περιλαμβάνει 3.030 σελίδες, στην έκδοση του 2015, και ζυγίζει περισσότερο από 2 κιλά. Κι αν θέλουμε να συγκρίνουμε πράγματα όντως συγκρίσιμα, θα μπορούσαμε να θέσουμε απέναντι στον δικό μας Εργατικό Κώδικα, τον Εμπορικό Κώδικα ή τον Γενικό Φορολογικό Κώδικα, εφόσον όλοι τους εφαρμόζονται εξίσου στις επιχειρήσεις. Αν πάρουμε τις εξαιρετικές σχολιασμένες εκδόσεις που δημοσιεύτηκαν το 2015 από τον οίκο Dalloz, διαπιστώνουμε ότι οι κώδικες αυτοί είναι εξ ίσου ογκώδεις (περίπου 3.800 σελίδες) όσο είναι κι ο Εργατικός Κώδικας. Χωρίς να καταγγέλλεται το τεράστιο βάρος που επιβάλλουν στους μικρούς επιχειρηματίες, και χωρίς να τίθεται το ερώτημα των επιπτώσεων του εμπορικού δικαίου ή του φορολογικού δικαίου πάνω στην απασχόληση. Κι όμως, αν είχαμε την ιδέα να δημοσιεύσουμε, για τις επιχειρήσεις με λιγότερους από 11 μισθωτούς (δηλαδή, πάνω από τα δυο τρίτα των γαλλικών επιχειρήσεων, που απασχολούν έναν μισθωτό στους πέντε), μια έκδοση του Εργατικού Κώδικα που θα περιλάμβανε μόνον τις διατάξεις που τις αφορούν, το βιβλίο θα ήταν αρκετά λεπτό και με αρκετά εύκολη πρόσβαση.

Ο δεύτερος λόγος του πληθωρισμού των νόμων στο εργατικό δίκαιο είναι η καθυπόταξή τους στον οικονομικό υπολογισμό. Έχοντας αναχθεί σε εργαλείο οικονομικής πολιτικής, ο νόμος εκφυλίζεται σε δυσνόητη και άστατη κανονιστική φλουαρία. Έχοντας ήδη εφαρμοστεί στον σοβιετικό σχεδιασμό, αυτή η εργαλειοποίηση του νόμου διατυπώνεται σήμερα στην θεωρία *Law and Economics* και εφαρμόζεται από τις «πολιτικές απασχόλησης» και «ρευστοποίησης (fluidification) της αγοράς εργασίας», που είναι σήμερα η κύρια πηγή της παχυσαρκίας και της πολυπλοκότητας του Εργατικού Κώδικα. Έτσι, η προοδευτική διάλυση του ξεκάθਾਰου και απλού κανόνα της Κυριακής ανάπαυσης⁷⁰ οδήγησε εδώ και δέκα χρόνια σε μια συσσώρευση νομοθετικών διατάξεων, των οποίων η πλέον πρόσφατη «στρώση» (ο λεγόμενος νόμος «Μακρόν» της 7^{ης} Αυγούστου 2015) πρόσθεσε στον Εργατικό Κώδικα, μόνο σχετικά με αυτό το θέμα, δεκαπέντε άρθρα των οποίων ο όγκος αντιστοιχεί σε πέντε πλήρεις

⁶⁹ Βλ. παρακάτω, σ. 40.

⁷⁰ Εργατικός Κώδικας, άρθρο L.3132-3.

σελίδες της *Εφημερίδας της Κυβέρνησης*⁷¹. Δέκα μέρες αργότερα, ψηφίστηκε ο νόμος «Rebsamen», που επιβάρυνε τον Κώδικα με 43 πρόσθετες σελίδες που, σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση του νόμου, έχουν ως στόχο την «απλοποίηση των υποχρεώσεων πληροφόρησης, διαβούλευσης και διαπραγμάτευσης εντός της επιχείρησης»...

Η εξάντληση του βιομηχανικού μοντέλου απασχόλησης

Η «δίκη» που γίνεται έτσι κατά του Εργατικού Κώδικα, κρύβει τα βαθύτερα αίτια της κρίσης της απασχόλησης. Τα αίτια αυτά πρέπει να αναζητηθούν στην κατάργηση των συνόρων του εμπορίου, στην επανάσταση της πληροφορικής και στην δικτατορία των χρηματοπιστωτικών αγορών, που συνδυάζονται για να υποσκάψουν τις οικονομικές και χωρικές βάσεις του κοινωνικού Κράτους και για να θέσουν τους εργαζόμενους όλου του κόσμου σε ανταγωνισμό μεταξύ τους, για να εγκαθιδρυθεί αυτό που ο Friedrich Hayek, ένας από τους πατέρες του υπερφιλελευθερισμού, ονόμασε *καταλλαγή (catallaxie)*, δηλαδή «η τάξη που γεννά η αμοιβαία προσαρμογή πολυάριθμων ατομικών οικονομιών σε μια αγορά⁷²».

Όταν ξεκινήσαμε τις εργασίες μας, η αποτυχία όλων των πολιτικών (δεξιών τε και αριστερών) αύξησης της ευελιξίας της απασχόλησης με σκοπό την καταπολέμηση της ανεργίας, ήταν ήδη προφανής. Η ανάπτυξη της επισφαλούς εργασίας υπό όλες τις μορφές, οι διάφοροι μηχανισμοί που «στοχεύουν» τους νέους, τους γέρους, τους μακροχρόνια άνεργους... είχαν δείξει την ανικανότητά τους να εξασφαλίσουν σε όλον τον πληθυσμό μian αξιοπρεπή εργασία, παρά την ελάφρυνση των ασφαλιστικών βαρών και τον περιορισμό των κοινωνικών δικαιωμάτων που επιτρέπουν. Αντίθετα, τα μέτρα αυτά είχαν ως αποτέλεσμα τον περιορισμό της περιμέτρου και του επιπέδου της κοινωνικής προστασίας που συνδέεται με την απασχόληση. Είναι επίσης μέρος του γενικότερου κινήματος που θέτει σε ανταγωνισμό τους εργαζόμενους, τους μεν εναντίον των δε: ευρωπαίοι κατά μεταναστών, μισθωτοί κατά δημοσίων υπαλλήλων, εργαζόμενοι με σύμβαση αορίστου χρόνου κατά επισφαλώς εργαζομένων, νέοι κατά γέρων, Γάλλοι ή Γερμανοί κατά των Πολωνών ή των Ελλήνων... Αυτός ο προκλητός ανταγωνισμός καταστρέφει τις διάφορες μορφές αλληλεγγύης που είναι απαραίτητες σε μια κοινή δράση διεκδικήσεων, οδηγεί στην συνδικαλιστική

⁷¹ Εργατικός Κώδικας, άρθρα L.3132-20 έως 3132-27-2.

⁷² F.A. Hayek, *Le Mirage de la justice sociale (Η ψευδαίσθηση της κοινωνικής δικαιοσύνης)* (1976), PUF, 1981, σ. 131.

διαίρεση και υποδαυλίζει τον σωματειακό και ξενοφοβικό απομονωτισμό⁷³.

Με εφόδια αυτές τις διαπιστώσεις, εκκινήσαμε από την υπόθεση που είχε ήδη αναπτυχθεί σε προηγούμενες εργασίες⁷⁴, περί του μη αναστρέψιμου χαρακτήρα της κρίσης του μοντέλου απασχόλησης που κληρονομήθηκε από την εποχή του Φορντ, δηλαδή, την δεύτερη βιομηχανική επανάσταση. Η σύγχρονη σκέψη πάνω στην απασχόληση διακινεί μια έννοια της «εργασίας» που κατασκευάστηκε εδώ και λίγο περισσότερο από έναν αιώνα και δεν εκπροσωπεί πλέον παρά μια από τις παραλλαγές της μακράς ιστορίας του *homo faber*⁷⁵. Η κατασκευή αυτή είναι το προϊόν ενός κανονιστικού ορισμού της εργασίας, στον οποίο συνεργάστηκαν, αφενός, το δίκαιο (σύσταση του εργατικού δικαίου) και, αφετέρου, οι διάφορες κοινωνικές επιστήμες που γεννιούνταν τότε (ειδικότερα η πολιτική οικονομία και η κοινωνιολογία). Διαχωρίζοντας την εργασία από το πρόσωπο του εργαζόμενου (δηλ., από το υποκείμενο του δικαίου), ο ορισμός αυτός επέτρεψε να την καταστήσει πιθανό αντικείμενο μιας ειδικής αγοράς: της αγοράς εργασίας. Όμως, από την στιγμή που η ανθρώπινη δραστηριότητα αναφέρεται σε άλλες αξίες πέραν της εμπορικής (για παράδειγμα, την διαμόρφωση του εαυτού, το συμφέρον της οικογένειας ή του παιδιού, το γενικό συμφέρον, η ατομική ελευθερία), βρέθηκε αποκλεισμένη από αυτόν τον νομικό ορισμό της εργασίας. Ο αποκλεισμός αυτός αμφισβητείται από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, με μια διπλή κίνηση: διεύθυνση του μοντέλου της μισθωτής εργασίας στις σφαίρες δραστηριότητας που, έως τότε, του διέφευγαν, και αφομοίωσης, από το εργατικό δίκαιο, των αξιών που αποτελούσαν το προνόμιο της μη μισθωτής εργασίας. Συνεπώς, οι βασιζόμενοι στο παράδειγμα της απασχόλησης της βιομηχανικής εποχής νομικοί μηχανισμοί δεν έχουν καμιά πιθανότητα να πετύχουν τους στόχους που τους θέτουμε, ούτε από πλευράς μείωσης της ανεργίας, ούτε από πλευράς βελτίωσης των συνθηκών ζωής. Οι βαθιές μεταλλάξεις των τρόπων ζωής και οργάνωσης της εργασίας υποχρεώνουν στην ρήξη με μια καθαρά ποσοτική και εργαλειακή θεώρηση της εργασίας (όπως

⁷³ Από το 2006 ως το 2011, ο αριθμός των αποσπασμένων στη Γαλλία εργαζομένων, οι οποίοι δηλώθηκαν, τετραπλασιάστηκε, περνώντας από 37.924 σε 144.411 μισθωτούς. Αυξήθηκε κατά 8 % μόνον το έτος 2014, φθάνοντας τους 230.000 μισθωτούς. Ο αριθμός των «παράτυπων» αποσπασμένων θεωρείται πως κυμαίνεται στα ίδια επίπεδα. Η εξοικονόμηση για τον χρήστη είναι σημαντική καθώς ο αποσπασμένος εργαζόμενος δεν υπόκειται στις κοινωνικές εισφορές της χώρας υποδοχής (στη Γαλλία, ένας Πολωνός εργάτης δημοσίων έργων κοστίζει έτσι 30% λιγότερο από τον Γάλλο «ανταγωνιστή» του ή τον μετανάστη «ανταγωνιστή» του από το Μαλί). Βλ. την έκθεση του γερουσιαστή Éric Bocquet στο όνομα της επιτροπής ευρωπαϊκών υποθέσεων, αρ. 527 (2012-2013), 18 Απριλίου 2013. Εφημερίδα *Les Échos*, 12 Φεβρουαρίου 2015.

⁷⁴ Βλ. ειδικότερα, A. Supiot, « Le travail, liberté partagée » (Η εργασία, μοιρασμένη ελευθερία), *Droit social*, 1993, σ. 715-724. *Le Travail en perspectives (Η Εργασία σε προοπτικές)* (dir.), Paris, LGDJ, 1998, 640 σ. «Employment, Citizenship, and Services of General Public Interest», M. Freedland και S. Sciarra, *Public Services and Citizenship in European Law. Public and Labour Law Perspectives*, Oxford, Clarendon Press, 1998, σ. 157-172.

⁷⁵ Σχετικά με αυτήν την έννοια του *homo faber*, βλ. H. Bergson, *L'Évolution créatrice (Η δημιουργική εξέλιξη)*, Paris, Alcan, 1908, PUF, « Quadrige », 1996, κεφ. II, σ. 138-140.

αυτή που ενέπνευσε στην Γαλλία τους νόμους για το 35ωρο), που αγνοεί την ποικιλία των μορφών της και τα προβλήματα που θέτει η διάρθρωσή τους. Αυτό δεν σημαίνει ότι η μείωση του κόπου των ανθρώπων έπαψε να αποτελεί θεμιτό στόχο. Ακριβώς το αντίθετο συμβαίνει, διότι οι τεχνολογικές εξελίξεις που καθιστούν την μείωση αυτή εφικτή πρέπει να μας οδηγήσουν να υιοθετήσουμε σχετικά με την καθαρά ανθρώπινη εργασία (δηλαδή, αυτήν που καμιά μηχανή δεν μπορεί να εκτελέσει), μια θεώρηση ποιοτική και διαφοροποιημένη.

Αν και αποτελούνταν από ειδικούς των πλέον ποικίλων ειδικοτήτων και πολιτικών ευαισθησιών, η ομάδα εργασίας μας είχε συμφωνήσει σε αυτήν την διάγνωση. Έτσι, αναλάβαμε ως αποστολή την αναζήτηση, βάσει της παρατήρησης των μεταμορφώσεων που ήδη επιτελούνταν στο θετικό δίκαιο, των αρχών μιας νέας κοινωνικής προστασίας συνδεδεμένης με την εργασιακή ζωή και την ελευθερία στην εργασία και όχι πλέον μόνον με την απασχόληση και την σχέση εξάρτησης (subordination). Αν δεχθούμε ότι το μοντέλο του Φορντ σχετικά με την μισθωτή εργασία δεν μπορεί πλέον να αποτελεί το αποκλειστικό πλαίσιο της οικονομικής ασφάλειας των εργαζομένων στον κόσμο του μέλλοντος, οδηγούμαστε στο να αντιμετωπίσουμε την ασφάλεια αυτήν «πέρα από την απασχόληση» και να θέσουμε εκ νέου την εργασία στην καρδιά της ανάλυσης και της πολιτικής και συνδικαλιστικής δράσης. Αυτή δεν πρέπει να παρουσιάζει καθυστέρηση φάσης σε σχέση με την τεχνολογική και διοικητική (managerial) επανάσταση που είναι σύμφυτη με τον καπιταλισμό. Πρέπει να βρίσκεται πάντα ένα βήμα μπροστά. Αν δεν το κάνει, δεν θα μπορεί να ματαιώσει τα πλέον θανατηφόρα αποτελέσματα και, ακόμη λιγότερο, να θέσει την οικονομία στην υπηρεσία των ανθρώπων. Εξ ου και ο πάντα επίκαιρος επείγων χαρακτήρας της αντιμετώπισης του θέματος της εργασίας ως τέτοιας, του περιεχομένου και του νοήματός της, που είχε τεθεί στην άκρη κατά την διάρκεια της εποχής που βασίζονταν στο φορντιστικό μοντέλο⁷⁶. Αυτό απαιτεί την θεώρηση της μεταρρύθμισης του εργατικού δικαίου ως ένα πρόβλημα αυτόνομο, και όχι ως πρόβλημα που τελεί υπό την σκιά των «πολιτικών απασχόλησης». Σήμερα, περισσότερο ακόμη απ'ό,τι πριν δεκαπέντε χρόνια, η προτεραιότητα θα πρέπει να δίνεται στην επεξεργασία μιας νέας πολιτικής της εργασίας⁷⁷ που θα ανανεώσει όχι μόνο την αντίληψή μας περί της ατομικής σχέσης εργασίας αλλά και της επιχείρησης καθώς και αυτού που ο Robert Reich ονόμασε την «εργασία των εθνών⁷⁸».

⁷⁶ Βλ. B. Trentin, *La città del lavoro. Sinistra e crisi del fordismo*, Feltrinelli, 1997, γαλλική μετάφραση *La Cité du travail. La gauche et la crise du fordisme (Η Πολιτεία της εργασίας. Η αριστερά και η κρίση του μοντέλου του Φορντ)*, Fayard, 2012, 444 σ.

⁷⁷ Βλ. A. Supiot, *Fragments d'une politique législative du travail («Σπαράγματα» μιας νομοθετικής πολιτικής της εργασίας)*, *Droit social*, 2011, σ. 1151-1161.

⁷⁸ R. Reich, *The Work of Nations* (1991), γαλλική μετάφραση *L'Économie mondialisée (Η παγκοσμιοποιημένη Οικονομία)*, Paris, Dunod, 1993, σ. 336.

Το να συλλογιζόμαστε έτσι με όρους εργασίας περισσότερο παρά με όρους απασχόλησης οδηγεί στο να συλλάβουμε ένα εργατικό δίκαιο που δεν είναι πλέον μόνο ένα δίκαιο της μισθωτής εργασίας αλλά ένα δίκαιο που λαμβάνει υπόψη του όλες τις μορφές εργασίας που μια γυναίκα ή ένας άνδρας ενδέχεται να επιτελέσει κατά την διάρκεια της ζωής της/του. Την εργασία που επιτελείται εντός της αγοραίας σφαίρα, είτε είναι μισθωτή είτε ανεξάρτητη⁷⁹, αλλά και την εργασία που έχει να κάνει με την απόκτηση ή την τελειοποίηση των γνώσεων, την εργασία στην υπηρεσία του γενικού συμφέροντος που πραγματοποιείται στην δημόσια σφαίρα⁸⁰, την εργασία σε συλλογικές δομές και την εθελοντική εργασία, ακόμη και αυτήν που επιτελείται στην οικιακή σφαίρα⁸¹, της οποίας ο περιρρέων οικονομισμός μας κρύβει την κρίσιμη σημασία. Διότι, το να αγνοούμε τους στενούς δεσμούς μεταξύ εργασίας εντός της αγοράς εργασίας και εκτός αυτής, σημαίνει ότι αγνοούμε τόσο τις συνθήκες ύπαρξης των ανθρώπων όσο και εκείνες της αγοράς.

Η μανία με την οποία οι κάθε προσανατολισμού πολιτικές πλειοψηφίες επιτίθενται εδώ και δέκα χρόνια στην Κυριακή ως ημέρα ανάπαυσης δείχνει τα κίνητρα και τα αποτελέσματα αυτής της άγνοιας, που θρέφεται με μεγαλόστομες υποσχέσεις περί δημιουργίας θέσεων απασχόλησης. Η καταστροφή κάθε συλλογικού κοινωνικού ρυθμού προέρχεται από μια θεώρηση του πολιτισμού που ο πρόεδρος του Εμπορικού Επιμελητηρίου της Λυών είχε συνοψίσει πολύ καλά όταν, για να δικαιολογήσει το αποικιοκρατικό εγχείρημα, δήλωνε στα τέλη του 19ου αιώνα ότι «ο εκπολιτισμός, με την σύγχρονη έννοια του όρου, σημαίνει να μάθεις στους ανθρώπους να εργάζονται για να μπορούν να αγοράζουν, να ανταλλάσσουν και να ξοδεύουν⁸²». Το να περιορίζει κανείς έτσι τον πολιτισμό στις μόνες οικονομικές δραστηριότητες παραγωγής και κατανάλωσης δεν μπορεί βέβαια παρά να οδηγήσει στην υποχώρησή του και στο άνοιγμα του δρόμου σε καινοφανείς μορφές βαρβαρότητας. Επισημαίναμε ήδη στην έκθεσή μας τους κινδύνους της κατάρτησης των συλλογικών ελεύθερων χρόνων και της εξομοίωσης, από την οποία προέρχεται, του ελεύθερου χρόνου με τον χρόνο κατανάλωσης⁸³. Οι κίνδυνοι αυτοί αυξήθηκαν σημαντικά με την μαζική, εδώ και δεκαπέντε χρόνια, διάδοση των εργαλείων της πληροφορικής. Πρόκειται για θαυμαστά εργαλεία, αλλά εργαλεία που δεν έχουμε ακόμη «εξημερώσει». Όπως, στην εποχή της, η εφεύρεση του τεχνητού φωτισμού, δημιουργούν

⁷⁹ Βλ. το πρωτοπόρο έργο του Gérard Lyon-Caen, *Le Travail non-salarié (Η μη μισθωτή εργασία)*, Paris, Sirey, 1991, 208 σ.

⁸⁰ Βλ. J.-L. Bodiguel, Chr. Garbar και A. Supiot, *Le Travail au service de l'intérêt général (Η Εργασία στην υπηρεσία του γενικού συμφέροντος)*, Paris, PUF, 2000, 290 σ.

⁸¹ Βλ. P. Vielle, *Le Coût indirect des responsabilités familiales (Το έμμεσο κόστος των οικογενειακών ευθυνών)*, Bruxelles, Bruylant, 2000, 633 σ.

⁸² Αναφ. από H. Wesseling, *Le Partage de l'Afrique (Το Μοίρασμα της Αφρικής)*, Paris, Denoël, 1996, επανέκδοση Gallimard, « Folio », 2002, σ. 169.

⁸³ Βλ. παρακάτω, σ. 103-109.

την ψευδαίσθηση ενός «ανθρώπινου πόρου» διαθέσιμου 24 ώρες το 24ωρο, κάθε μέρα του χρόνου. Και, όπως στον 19ο αιώνα, η διάδοσή τους απαιτεί κανόνες αντιστοιχίας των χρόνων, που θα είναι σε θέση να οργανώνουν χρονικές φάσεις (temporalités) ανθρωπίνως βιώσιμες, που να σέβονται τις βιολογικές και τις κοινωνικές ανάγκες των εργαζομένων⁸⁴. Αντί να γίνεται ξέφρενη προσπάθεια διάλυσης αυτού του τελευταίου συλλογικού ρυθμού που είναι η Κυριακή ανάπαυση, θα έπρεπε, όπως άρχισαν να το πράττουν οι κοινωνικοί εταίροι στην Γερμανία⁸⁵, να επιβάλλονται χρόνοι πληροφορικής αποσύνδεσης, χρόνοι απαραίτητοι για αυτό που η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ονομάζει «το δικαίωμα στον σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής⁸⁶».

Η υιοθέτηση, όπως το συνιστούμε, μιας εκτενούς θεώρησης της εργασίας θα ανάγκαζε ειδικότερα τους συντάκτες αυτών των νόμων να αφιερώσουν την προσοχή τους στην μοίρα των γυναικών των χαμηλότερων εισοδηματικών στρωμάτων (που θα είναι οι πρώτες που τέτοιοι νόμοι θα αφορούν), οι οποίες αναγκάζονται να επιλέξουν μεταξύ της εξυπηρέτησης των κυριακάτικων πελατών και της φροντίδας των παιδιών. Και θα υποχρέωνε να μετρήσουμε, απέναντι στις πολύ υποθετικές δημιουργίες θέσεων απασχόλησης, τις επιπτώσεις αυτής της εξάρθρωσης των οικογενειακών χρόνων πάνω στην ανατροφή των παιδιών των λαϊκών τάξεων των «ευαίσθητων συνοικιών», που εγκαταλείπονται στον εαυτό τους και των οποίων οικτρίουμε την «έλλειψη σημείων αναφοράς», την σχολική αποτυχία ή την έκθεση σε ιδεολογικές εκτροπές⁸⁷. Οι υπέρμαχοι της γενίκευσης της Κυριακής εργασίας θα έπρεπε να στοχασθούν πάνω στην ιστορία, που αναφέρει ο Michael Moore στο *Bowling for Columbine*⁸⁸, αυτού της δολοφονού παιδιού δεκαπέντε ετών που, αφού άδειασε πάνω στην συμμαθήτριά της τον γεμιστήρα ενός όπλου που είχε κλέψει από τον θείο της, λίγο έλειψε να λυντσαριστεί από τους κατοίκους της πόλης Flint, στο Μίτσιγκαν. Στερούμενη κοινωνικής στήριξης και συμμετέχοντας σε ένα πρόγραμμα «πλήρους απασχόλησης», η ανύπαντρη μητέρα της έλειπε 12 ώρες την ημέρα, εκ των οποίων 2 ώρες μεταφορών, για να εργαστεί σε δυο διαφορετικές «θέσεις μερικής απασχόλησης» από τις οποίες δεν έβγαζε καν αρκετά

⁸⁴ Βλ. A. Supiot, « Temps de travail : pour une concordance des temps » (Χρόνος εργασίας: για μια συμφωνία των χρόνων), *Droit social*, 1995, σ. 947-954.

⁸⁵ Από το 2011, ο όμιλος Volkswagen αποφάσισε να διακόπτει τους εξυπηρετητές ηλεκτρονικής αλληλογραφίας από τις 18.15 έως τις 7 το πρωί. Ο όμιλος Daimler εγκατέστησε έναν «βοηθό απουσίας» που σβήνει τα μηνύματα που απευθύνονται στους μισθωτούς κατά την διάρκεια των αδειών τους και καλεί τον αποστολέα να επικοινωνήσει με άλλο πρόσωπο ή να περιμένει την επιστροφή του παραλήπτη για να του ξαναστείλει μήνυμα (*Le Figaro*, 4 Σεπτέμβριος 2014). Η συζήτηση πάνω στο θέμα αυτό μόλις έχει ξεκινήσει στην Γαλλία (βλ. B. Mettling : *Transformation numérique et vie au travail* (Ψηφιακό μεταμόρφωση και ζωή στην εργασία), έκθεση προς τον Υπουργό Εργασίας, Σεπτέμβριος 2015, 69 σ.).

⁸⁶ Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, άρθρο 8.

⁸⁷ Σχετικά με αυτόν τον αποσυντονισμό, βλ. την έρευνα των L. Lesnard, *La Famille désarticulée* (Η εξαρθρωμένη Οικογένεια), Paris, PUF, 2009, 208 σ.

⁸⁸ Ντοκιμαντέρ, 2002.

χρήματα για να εξασφαλίζει στέγη. Έτσι, χρειάστηκε να εμπιστευτεί το παιδί της στον αδελφό της. Μετά την δολοφονία ο Τύπος στιγμάτισε ομόφωνα την ευθύνη της μητέρας, χωρίς να αναρωτηθεί σχετικά με τις συνθήκες ζωής της ούτε και σχετικά με τα ευεργετήματα του εφαρμοζόμενου στις ανύπαντρες μητέρες *workfare*. Κι όμως, το δράμα αυτό δείχνει καλύτερα από οποιαδήποτε ομιλία αυτό που χωρίζει μια πολιτική προσαρμοσμένη στην απασχόληση από μια πολιτική που λαμβάνει υπόψη της όλες τις μορφές εργασίας, συμπεριλαμβανομένης της ανατροφής των παιδιών.

Το καθεστώς της εργασίας πέρα από την απασχόληση

Προσπαθήσαμε λοιπόν να ορίσουμε αυτό που θα μπορούσε να είναι μια «επαγγελματική κατάσταση του ατόμου» (*état professionnel de la personne*), που θα περιλάμβανε όλες τις μορφές εργασίας, από την αρχική κατάρτιση ως την συνταξιοδότηση⁸⁹. Η επαγγελματική κατάσταση, έτσι οριζόμενη, δεν αποτελεί βέβαια ένα τεχνικά ουδέτερο εργαλείο. Εκφράζει μια πολιτική βούληση με ορίζοντα τον εξανθρωπισμό της εργασίας, όπως τον όρισε για πρώτη φορά, το 1944, η Διακήρυξη της Φιλαδέλφειας, υποχρεώνοντας τα Κράτη και τους διεθνείς οργανισμούς να προάγουν «την απασχόληση των εργαζομένων σε ασχολίες όπου θα έχουν την ικανοποίηση ότι δίνουν το μέγιστο των ικανοτήτων και των γνώσεών τους και ότι συμβάλλουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο στο κοινό ευ ζην". Δεν θα μπορούσε να τεθεί καλύτερα το θέμα: πρόκειται για την ελευθερία στην εργασία και για την προσπάθεια κάθε άνθρωπος να μπορεί να πραγματοποιεί όσο το δυνατόν καλύτερα μέσα από την εκτέλεση εργασιών χρήσιμων στους ομοίους του. Απέχουμε από την «ευασφάλεια» (*flexicurité*) που προωθείται έκτοτε από άπειρο αριθμό εκθέσεων⁹⁰. Η ευασφάλεια εκκινεί από τους περιορισμούς της Αγοράς για να προσαρμόσει τους ανθρώπους σε αυτήν αντί να εκκινεί από τις ανάγκες και τις ικανότητες των τελευταίων με σκοπό την ρύθμιση των αγορών. Η ευασφάλεια έχει ως στόχο να «συνοδεύσει» μιαν εξέλιξη πάνω στην οποία θεωρείται ότι δεν έχουμε κανέναν έλεγχο, όπως συνοδεύουμε και στηρίζουμε έναν ασθενή του οποίου το τέλος

⁸⁹ Η ανάπτυξη που ακολουθεί προέρχεται από συνέντευξη με την Marianne Keller-Lyon-Caen, που δημοσιεύτηκε πρώτα στην επιθεώρηση *Droit ouvrier*, Οκτώβριος 2015, αρ. 807, σ. 559 και επ.

⁹⁰ Βλ. μεταξύ άλλων την έκθεση της επιτροπής Virville (2004) « pour un Code du travail plus efficace » (για έναν πιο αποτελεσματικό Κώδικα), την έκθεση Cahuc-Kramarz (2005), που ενέπνευσε την δημιουργία των συμβάσεων νέας πρόσληψης (*contrats nouvelle embauche* (CNE)) και πρώτης πρόσληψης (*première embauche* (CPE)), που θα γνώριζαν το γνωστό πολιτικό και νομικό ναύαγιο, τις εκθέσεις Camdessus (2004) και Attali (2008), που μετέφεραν στην Γαλλία το κάλεσμα των διεθνών οικονομικών οργανισμών για «να καταστεί πιο ρευστή» η αγορά εργασίας ούτως ώστε να δοθεί «ώθηση» στην ανάπτυξη.

πλησιάζει. Απέχουμε επίσης από την καθαρά αμυντική στάση που συνίσταται στο να έχουμε ως μόνον ορίζοντα την διατήρηση των κεκτημένων ενός οικονομικού και κοινωνικού χρόνου ο οποίος έχει λήξει δια παντός. Στάση που ένα από τα μέλη της ομάδας μας – ο Robert Salais – είχε συνοψίσει με χαμόγελο με το σύνθημα «Ας ξεκινήσουμε το μέλλον από το μηδέν!» (Du futur faisons table rase!).

Σε αυτήν την επαγγελματική κατάσταση, θα συνδέαμε ένα νέο είδος δικαιωμάτων: τα κοινωνικά τραβηκτικά δικαιώματα (droits de tirage sociaux). Η έννοια αυτή, της οποίας είχα προτείνει έναν πρώτο ορισμό το 1997⁹¹, επιτρέπει να θεωρήσουμε στην ενότητά τους νομικές διατάξεις των οποίων η συγκριτική ανάλυση μας είχε επιβεβαιώσει την ανάδυση στο θετικό δίκαιο. Σε αντίθεση με τα δικαιώματα στην κοινωνική ασφάλιση – που καλούνται να συμπληρώσουν και όχι να αντικαταστήσουν – τα κοινωνικά τραβηκτικά δικαιώματα επιτρέπουν σε κάθε εργαζόμενο να ασκήσει ορισμένες ελευθερίες κατά την διάρκεια της επαγγελματικής του ζωής. Για παράδειγμα, να αποκτήσει νέες γνώσεις, να ασχοληθεί με τα παιδιά του ή τους άρρωστους γονείς του, να δημιουργήσει μια επιχείρηση, να πάρει άδεια ενός έτους, να ασκήσει για ένα συγκεκριμένο διάστημα συνδικαλιστική ή πολιτική θητεία, να αλλάξει επάγγελμα, κλπ. Αυτά τα νέου είδους δικαιώματα εξασφαλίζουν στους εργαζόμενους μια συνέχεια της κοινωνικής τους κατάστασης (statut social), παρά την ποικιλομορφία των ασχολιών στις οποίες αφιερώνουν τον χρόνο τους καθ'όλη την διάρκεια της ζωής τους. Θα αποτελούσε αντίφαση να τα περιορίζαμε στην μια και μοναδική λειτουργία των αλλαγών επαγγελματικής δραστηριότητας. Πράγματι, έχουν ευρύτερο στόχο: αυτόν του να δώσουν στον καθένα μια ορισμένη ελευθερία στην οργάνωση της εργασιακής του ζωής του, ούτως ώστε αυτή να μπορέσει να αφήσει χώρο για όλες τις μορφές εργασίας και όχι μόνον στην εξαρτημένη εργασία.

Η προσπάθεια αυτή να σκεφτούμε το καθεστώς της εργασίας «πέρα από την απασχόληση» απαιτεί αλλαγή παραδείγματος, γεγονός που δεν μπορεί να μην συνεπάγεται αντιστάσεις, όπως δείχνουν ορισμένες κριτικές που δέχθηκε η έκθεσή μας. Έτυχε βέβαια θετικής

⁹¹ « Du bon usage des lois en matière d'emploi (Περί της ορθής χρήσης των νόμων περί απασχόλησης)», *Droit social*, 1997, σ. 229-242.

υποδοχής, όχι μόνο από ευρείς τομείς της έρευνας⁹², αλλά και από τον συνδικαλιστικό κόσμο⁹³, όπου μπόρεσε να συμβάλλει στην στήριξη διεκδικήσεων «διασφάλισης των επαγγελματικών διαδρομών» ή «επαγγελματικής κοινωνικής ασφάλειας». Αλλά, ενέπνευσε και ορισμένες θεωρητικές κριτικές ιδιαίτερα έντονες⁹⁴, οι πιο οργισμένες εκ των οποίων μας κατηγόρησαν ότι δημιουργήσαμε πρόσφορο έδαφος για τον παγκοσμιοποιημένο χρηματοπιστωτικό τομέα και συμβάλαμε στο να «ρευστοποιήσουμε την δύναμη εργασίας⁹⁵». Όταν οι κριτικές αυτές διατυπώνονταν καλή τη πίστει (ένας νομικός οφείλει πάντα να τεκμαίρει την καλή πίστη!), οι κριτικές αυτές εκπορεύονταν από μian απρόσεκτη ανάγνωση της έννοιας της επαγγελματικής κατάστασης των προσώπων, για την οποία έδειξα σε μετέπειτα άρθρα μου ότι αντιτίθεται λέξη προς λέξη σε αυτήν της ευασφάλειας ⁹⁶. Η ευασφάλεια έχει ως στόχο να εξαφανίσει την εργασία μέσα στην τάξη της Αγοράς, κάτω από τα είδη του «ανθρώπινου κεφαλαίου», δηλαδή, πράγματι, να την «ρευστοποιήσει». Εμείς, συνιστούμε το ακριβώς αντίθετο: να θέσουμε εκ νέου την ανθρώπινη εργασία στο κέντρο της πολιτικής. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, από την πλευρά της, δεν έκανε λάθος. Βιάστηκε να θάψει την έκθεσή μας, δεν επικοινωνήσε ποτέ ξανά μαζί μας και στράφηκε προς άλλους πανεπιστημιακούς για να επεξεργαστεί την ανακοίνωσή της του 2007 σχετικά με τις «Κοινές αρχές ευασφάλειας ⁹⁷».

⁹² Μόλις μεταφράστηκε σε πολλές γλώσσες, αποτέλεσε αντικείμενο συνεδρίων ή σεμιναρίων, τόσο στην Γαλλία όσο και στο εξωτερικό: στην Αγγλία (*The Transformation of Work and the Future of the Employment Relationship. On the Supiot's Report*, Society for the Advancement of Socio-Economics, London School of Economics, 8 Ιουλίου 2000), στη Γερμανία (*Freiheit, Schutz und Zwang : Die Zukunft der Arbeit und die Rolle des Rechts*, Συνέδριο Geschichte und Zukunft der Arbeit, Freie Universität/Humboldt Universität, Βερολίνο, 4-6 Μαρτίου 1999), στην Ιταλία (*Il futuro del lavoro : trasformazioni dell'occupazione e prospettive della regolazione del lavoro in Europa*, Fondazione Istituto per il lavoro, Μπολόνια, 7 Σεπτεμβρίου 1998), στις ΗΠΑ (*Panel around the Report, The Transformation of Labor and the Future of Labor Law in Europe*, συνέδριο με θέμα « Social Citizenship in a Global Economy », University of Wisconsin-Madison, 10-11 Νοεμβρίου 2000), στις Κάτω Χώρες (Sinzheimer Lecture, Amsterdam, 23 Νοεμβρίου 2000). Δημοσιεύθηκαν ειδικά τεύχη περιοδικών: βλ. ειδικότερα, στη Γαλλία *Droit social*, Μάιος 1999 με την συμβολή των R. Castel, J. De Munck, A. Jeammaud, M.-A. Moreau, J.-E. Ray, R. Salais και B. Trentin, στις ΗΠΑ: *Comparative Labor Law and Policy Journal*, vol. 20, n° 4, 1999, σ. 621-713 : *The « Supiot Report » From A Non-European Perspective*, με την συμβολή των B. Creighton (Αυστραλία), A. Goldin (Λατινική Αμερική), T. Inagami (Ιαπωνία), A. Verma και S. Slinn (Βόρεια Αμερική).

⁹³ Βλ. ειδικότερα, B. Trentin, « Un nouveau contrat de travail » (Μια νέα σύμβαση εργασίας), *Droit Social*, 1999, σ. 472.

⁹⁴ Βλ. C. Ramaux, « L'instabilité de l'emploi est-elle une fatalité ? » (Η αστάθεια της απασχόλησης είναι κάτι το μοιραίο;), *Droit Social*, 2000, σ. 66.

⁹⁵ Βλ. C. Hannoun στο βιβλίο των A. Lyon-Caen και Q. Urban (dir.), *Le Droit du travail à l'épreuve de la globalisation (Το εργατικό δίκαιο υπό την δοκιμασία της φιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης)*, Paris, Dalloz, 2008, σ. 48-49.

⁹⁶ Βλ. *La Gouvernance par les nombres. Cours au Collège de France 2012-2014 (Η Διακυβέρνηση μέσω των αριθμών. Μαθήματα στο Collège de France)*, Paris, Fayard, 344-350.

⁹⁷ Ευρωπαϊκή Επιτροπή: « *Vers des principes communs de flexicurité : Des emplois plus nombreux et de meilleure qualité en combinant flexibilité et sécurité* » (Προς κοινές αρχές στον τομέα της ευελόφειας: Περισσότερες και καλύτερης ποιότητας θέσεις απασχόλησης, συνδυάζοντας ευελιξία και ασφάλεια) , COM (2007) 359 final, της 27^{ης} Ιουνίου 2007.

Το να σκεφτεί κανείς την εργασία «πέρα από την απασχόληση», δεν σημαίνει κάλεσμα για την εξαφάνιση της μισθωτής εργασίας. Όπως και το να σκέφτεται κανείς την απασχόληση «πέρα από την Γαλλία» δεν σημαίνει την εξαφάνιση της Γαλλίας. Σημαίνει όμως να λάβουμε υπόψη μας, όπως καλούσε ο Μαρξ, την δυναμική του καπιταλισμού που «καταλήγει να καταστρέφει κάθε εγγύηση ζωής του εργαζόμενου, που πάντα απειλείται να του αφαιρεθούν, μαζί με το μέσο εργασίας, και τα μέσα επιβίωσης⁹⁸». Εναπόκειται στους νομικούς του εργατικού δικαίου να προσπαθήσουν να κατανοήσουν αυτήν την δυναμική και να χρησιμοποιήσουν τις αντιθέσεις της για να προωθήσουν τον σεβασμό των ανθρώπων και την προστασία της οικουμένης τους (διότι -θα επανέλθω στο θέμα αυτό – η υπερεκμετάλλευση των ανθρώπων και της φύσης αποτελούν τις δυο όψεις του ίδιου νομίσματος). Αφαιρώντας αυτήν την οικολογική διάσταση, μια τέτοια προσέγγιση δεν απέχει από εκείνην του Gérard Lyon-Caen που, το 1995, αποστασιοποιούμενος από την ιδέα μιας «κατεύθυνσης της ιστορίας» αναφερόταν στην κυκλική σύλληψη του Giambattista Vico για να φωτίσει αυτήν την συνεχή κίνηση προόδου και οπισθοχώρησης του καθεστώτος της εργασίας⁹⁹. Η επαναλαμβανόμενη μεταμόρφωση των μορφών μεταχείρισης της εργασίας ως πράγματος υποχρεώνει, σε κάθε φάση της ιστορίας, να φανταστούμε και να κατασκευάσουμε νέα νομικά πλαίσια που θα μπορούσαν να περιορίσουν τα θανατηφόρα αποτελέσματα αυτής της μεταχείρισης και να παρέχουν μια ελευθερία και μια ασφάλεια μεγαλύτερη σε αυτούς που, για να ζήσουν, δεν διαθέτουν παρά μόνο την εργατική τους δύναμη. Αυτό απαιτεί, αφενός, πολιτική και νομική φαντασία και, αφετέρου, νέες μορφές συλλογικής οργάνωσης και δράσης που μπορούν να δημιουργήσουν έναν συσχετισμό δυνάμεων ευνοϊκό προς την ανάδυση μιας νέας κοινωνικής προστασίας. Καθώς αυτό το θέμα της ανανέωσης των μορφών συλλογικής δράσης δεν μπόρεσε – απουσία συναίνεσης μεταξύ των μελών της ομάδας – να προσεγγιστεί στα πλαίσια της έκθεσής μας, το προσέγγισα σε ένα άρθρο που δημοσιεύτηκε λίγο αργότερα και το οποίο καλούσε να μην τις περιορίζουμε μόνο στο δικαίωμα της απεργίας¹⁰⁰.

Αν και δεν είναι δυνατόν να υπολογίσει κανείς τις πραγματικές επιπτώσεις της, είναι σίγουρο ότι η έκθεση αυτή συνέβαλε στο να τροφοδοτήσει μιαν ανανέωση της γαλλικής συζήτησης πάνω στο εργατικό δίκαιο και να την βγάλει από την άνιση αναμέτρηση μεταξύ των ιατρών Jivago (σημ. μετ.: φυλή του Περού γνωστή για το κυνήγι κεφαλών) που το μόνο που ξέρουν να κάνουν είναι να «κόβουν»

⁹⁸ K. Marx, *Le Capital (Το Κεφάλαιο)*, Βιβλίο πρώτο, κεφ. XV, § 9, *Œuvres. Économie*, Paris, Gallimard, « La Pléiade », 1965, σ. 991.

⁹⁹ Βλ. G. Lyon-Caen, *Le Droit du travail. Une technique réversible (Το εργατικό δίκαιο. Μια αναστρέψιμη τεχνική)*, Paris, Dalloz, 1995, σ. 7.

¹⁰⁰ Βλ. « Revisiter les droits d'action collective » (Νέα θέωρηση των δικαιωμάτων συλλογικής δράσης), *Droit social*, 2001,

κοινωνικά δικαιώματα, και των οπαδών του status quo. Η επίδρασή της παρατηρήθηκε στην δημιουργία των «επαναφορτιζόμενων δικαιωμάτων» (droits rechargeables) που αναγνωρίστηκαν στους ανέργους, ή ακόμη στην εγκαθίδρυση του «προσωπικού» λογαριασμού κατάρτισης (compte « personnel » de formation), που ακολουθεί τον ενδιαφερόμενο από την πρώτη του απασχόληση σε ηλικία 16 ετών έως την συνταξιοδότησή του, ενώ ο μισθωτός αναλαμβάνει την πρωτοβουλία να τον χρησιμοποιήσει ανάλογα με τις ανάγκες του, ή, τέλος, με την επεξεργασία από τον νόμο Rebsamen που προαναφέραμε, ενός «προσωπικού λογαριασμού δραστηριότητας» (compte personnel d'activité)¹⁰¹».

Αγορά εναντίον αλληλεγγύης

Αυτοί οι μηχανισμοί «εξασφάλισης των επαγγελματικών σταδιοδρομιών» (sécurisation des parcours professionnels) δείχνουν, στην πραγματικότητα, την ένταση που ήδη αναφέρθηκε μεταξύ δυο αντίθετων αντιλήψεων της εξέλιξης του εργατικού δικαίου: αφενός, της ευασφάλειας, που σκέπτεται με όρους προσαρμοσιμότητας, οικονομικής αποτελεσματικότητας, αγοράς, ανθρώπινου κεφαλαίου και απασχολησιμότητας και, αφετέρου, της επαγγελματικής κατάστασης των ατόμων, που σκέπτονται με όρους ελευθερίας, κοινωνικής δικαιοσύνης, Δικαίου, εργασίας και ικανοτήτων. Ο François Gaudu είχε αντιληφθεί αυτήν την ένταση όταν μιλούσε περί των μεταρρυθμίσεων αυτών ως «ένα μοναδικό κρεβάτι για δυο όνειρα¹⁰²».

Η έντονη τάση είναι, βέβαια, αυτή της «μεταρρύθμισης των αγορών εργασίας» στην κατεύθυνση της αυξημένης ευελιξίας. Ο «νόμος Μακρόν», που προαναφέραμε, αποτελεί σχεδόν καρικατούρα της τάσης αυτής. Όμως, άλλα κείμενα είναι λίγο περισσότερο ισορροπημένα και αφήνουν κάποιο χώρο στην μοίρα των εργαζομένων, μακροπρόθεσμα. Εξ ου και ο πολλαπλασιασμός των «προσωπικών λογαριασμών» και άλλων «επαναφορτιζόμενων δικαιωμάτων». Υπό τον αστερισμό μιας τέτοιας ισορροπίας θέλησαν να τεθούν οι συντάκτες – δηλαδή οι διαπραγματευτές της Εθνικής Διεπαγγελματικής Συλλογικής Συμφωνίας και, στη συνέχεια, το Κοινοβούλιο – του νόμου της 14ης Ιουνίου 2013 σχετικά με την διασφάλιση της απασχόλησης. Ο πρώτος τίτλος αυτού του νόμου ηχεί ως καμπανάκι που τραβά την προσοχή, διακηρύσσοντας «νέα ατομικά δικαιώματα για την διασφάλιση των σταδιοδρομιών». Πρέπει όμως να αναγνωρίσουμε ότι το κύριο κοινωνικά προοδευτικό στοιχείο που περιέχει – η γενίκευση της συμπληρωματικής ασφάλειας υγείας- έχει ως κύριο στόχο να αναπληρώσει την αποσάθρωση της κάλυψης του

¹⁰¹ Σχετικά με τους μηχανισμούς αυτούς, βλ. παρακάτω, σ. xx

¹⁰² F. Gaudu, « La Sécurité sociale professionnelle, un seul lit pour deux rêves » (Η επαγγελματική κοινωνική ασφάλιση, ένα κρεβάτι για δυο όνειρα), *Droit social*, 2007, σ. 393.

«μικρού κινδύνου» της ασθένειας από την κοινωνική ασφάλιση¹⁰³. Τίποτε το πραγματικά νέο σε αυτό το δικαίωμα που εκπορεύεται από μια λογική κινδύνου και όχι από τραβηκτικό δικαίωμα.

Όμως, οι παραλλαγές αυτής της γενίκευσης βοηθούν να θέσουμε το δάκτυλο πάνω σε ένα ουσιώδες διακύβευμα στον ορισμό αυτών των νέων δικαιωμάτων. Πρέπει να τα αντιληφθούμε – όπως μας καλεί το τραπεζικό λεξιλόγιο που κινητοποιήθηκε για να τα ονομάσει – ως ατομικά δικαιώματα περιουσιακού τύπου; Ή μήπως πρέπει να τα αντιληφθούμε ως συλλογικά δικαιώματα, που ασκούνται ως ατομικά, δηλαδή, προσωπικά δικαιώματα που στηρίζονται σε μηχανισμούς αλληλεγγύης; Δεν μπορεί να δοθεί μια συνολική απάντηση σε αυτό το ερώτημα διότι τα δικαιώματα αυτά, καταρχήν μη μεταβιβάσιμα και ακατάσχετα, είναι δικαιώματα που συνδέονται με το πρόσωπο, υπάγονται δε στην γκρίζα εκείνη ζώνη που χωρίζει τα περιουσιακά δικαιώματα από τα μη περιουσιακά δικαιώματα¹⁰⁴. Όμως, το κριτήριο του βαθμού αλληλεγγύης που κινητοποιούν επιτρέπει να ξεχωρίσουμε, αφενός, εκείνα που έχουν να κάνουν με μια λογική ατομικής ασφάλισης και, αφετέρου, εκείνα που πληρούν τον ορισμό των κοινωνικών τραβηκτικών δικαιωμάτων, δηλαδή, που βασίζονται στην κινητοποίηση ενός ή περισσότερων κύκλων αλληλεγγύης. Τα κοινωνικά αυτά δικαιώματα δίνουν σύγχρονη μορφή σε ένα είδος πλούτου που είναι γνωστός σε πολλές παραδοσιακές κοινωνίες όπου θεωρείται πλούσιος, όχι εκείνος που έχει συγκεντρώσει ένα βουνό χρυσό, αλλά εκείνος που έχει υφάνει αρκετούς δεσμούς με τους άλλους για να μπορεί να βασίζεται στην αλληλοβοήθεια. Πλούσιος είναι εκείνος που «έχει πολλούς ανθρώπους» πάνω στους οποίους μπορεί να βασιστεί¹⁰⁵. Αυτό, δεν αποτρέπει από την προσπάθεια πρόνοιας, αλλά είναι η αλληλεγγύη εκείνων που είναι άλλοτε πιστωτές και άλλοτε οφειλέτες που αποτελεί την πιο ασφαλή εγγύηση της ίσης ελευθερίας και ασφάλειας του καθενός.

Όμως, όπως το έδειξαν οι παραλλαγές της γενίκευσης της συμπληρωματικής ασφάλειας υγείας από τον νόμο περί εξασφάλισης των επαγγελματικών σταδιοδρομιών, μια τεράστια πίεση ασκείται για να αφαιρεθεί από τα νέα δικαιώματα κάθε κοινωνική και αλληλέγγυα

¹⁰³ Σχετικά με την εξέλιξη, βλ. D. Tabuteau, *Démocratie sanitaire. Les nouveaux défis de la politique de santé (Υγειονομική δημοκρατία. Οι νέες προκλήσεις της πολιτικής της υγείας)*, Paris, Odile Jacob, 2013, σ. 141 και επ.

¹⁰⁴ Βλ. P. Catala, « La transformation du patrimoine dans le droit civil moderne » (Η μεταμόρφωση της περιουσίας στο σύγχρονο αστικό δίκαιο), *RTD civ.*, 1966, σ. 185. J. Audier, « Les Droits patrimoniaux à caractère personnel » (Τα περιουσιακά δικαιώματα προσωπικού χαρακτήρα), θέση, LGDJ, 1979, πρόλογος: Kayser. J. Ghestin (dir.),

Traité de droit civil : Introduction générale (Πραγματεία αστικού δικαίου. Γενική εισαγωγή), 4e éd. των J. Ghestin, G. Goubeaux και M. Fabre-Magnan, Paris, LGDJ, 1994, n° 217, σ. 170 και επ.

¹⁰⁵ J. Nguebou Toukam και M. Fabre-Magnan, « La tontine : une leçon africaine de solidarité (Η τοντίν: ένα αφρικανικό μάθημα αλληλεγγύης) », *Du droit du travail aux droits de l'humanité. Études offertes à Philippe-Jean Hesse*, PUR, 2003, σ. 299. D. Liberski-Bagnoud, « Les formes africaines de la solidarité » (Οι αφρικανικές μορφές αλληλεγγύης), A. Supiot (dir.), *La Solidarité. Enquête sur un principe juridique (Η αλληλεγγύη. Έρευνα μιας νομικής αρχής)*, Odile Jacob, 2015, σ. 167-181.

διάσταση και να προσανατολίσει την χρηματοδότησή τους προς την αγορά της «τραπεζασφάλειας». Αυτή η γενίκευση είχε πρώτα σαν παράπλευρο αποτέλεσμα την αποσταθεροποίηση των μορφών αλληλεγγύης μεταξύ γενεών που εξασφάλιζαν οι ασφαλιστικοί οργανισμοί (*mutuelles*), η αναγκαστική μετανάστευση ενεργητικού προς συλλογικές επιχειρησιακές καλύψεις που καθιστούν σε αντίστοιχο βαθμό πιο εύθραυστες τις ατομικές καλύψεις από τις οποίες εξαρτώνται οι συνταξιούχοι. Οδήγησε επίσης σε μιαν απόφαση του Συνταγματικού Συμβουλίου που απαγορεύει στους κοινωνικούς εταίρους να ορίσουν έναν κοινό ασφαλιστή για το σύνολο ενός επαγγελματικού κλάδου¹⁰⁶. Επειδή η απόφαση υιοθετήθηκε, περιφρονώντας τον «υψηλό βαθμό αλληλεγγύης» που ο νόμος ήθελε να επιτρέψει, δέχτηκε έντονες κριτικές από τις μικρές επιχειρήσεις, οι οποίες παραδόθηκαν, έτσι, στον ξέφρενο ανταγωνισμό στον οποίο επιδόθηκαν οι ασφαλιστές για να αποκτήσουν μερίδια της νέας αυτής ιδιαίτερα επικερδούς αγοράς. Πράγματι, ο υπερφιλελευθερισμός δεν έχει ως στόχο να διαλύσει τις υποχρεωτικές παρακρατήσεις, αλλά να τις ιδιωτικοποιήσει. Έτσι, η συντηρητική κυβέρνηση του κ. Κάμερον μόλις ανακοίνωσε το σχέδιό της να ενθαρρύνει την δημιουργία ατομικών αποταμιευτικών λογαριασμών που θα εξασφαλίζουν στους μισθωτούς ένα υποκατάστατο εισόδημα σε περίπτωση ασθένειας ή ανεργίας¹⁰⁷.

Κι όμως, η εξέλιξη των δικαιωμάτων στην επαγγελματική κατάρτιση δείχνει ότι μια γενναία δόση αλληλεγγύης είναι απαραίτητη για την αποτελεσματικότητα αυτών των εγγυήσεων. Ο νόμος *Delors* της 16ης Ιουλίου 1971 θεώρησε πως μπορούσε να εμπιστευτεί την εφαρμογή των δικαιωμάτων αυτών σε μια αγορά της κατάρτισης περισσότερο παρά σε ένα σύστημα αλληλεγγύης χωρίς κερδοσκοπικό σκοπό. Παρά τις πολυάριθμες μεταρρυθμίσεις που υπέστη αυτό το πολύπλοκο και αδιαφανές σύστημα εδώ και σαράντα πέντε χρόνια, η αποτελεσματικότητά του πάντα υπέφερε από τις μεγάλες ανισότητες που επιτρέπει, όσον αφορά την πρόσβαση στην κατάρτιση. Το φαινόμενο *Matthieu* λειτουργεί πλήρως εις βάρος των γυναικών, των ανέργων, των μισθωτών με τα λιγότερα προσόντα και των μικρών

¹⁰⁶ Συνταγματικό Συμβούλιο, απόφαση αρ. 2013-672 DC της 13^{ης} Ιουνίου 2013. Βλ. J. Barthélémy, « Le concept de garantie sociale confronté à l'article L.1 du Code du travail et la décision des sages du 13 juin 2013 » (Η έννοια της κοινωνικής εγγύησης αντιμέτωπη με το άρθρο L.1 του Εργατικού Κώδικα και η απόφαση των σοφών της 13^{ης} Ιουνίου 2013), *Droit social*, 2013, σ. 673-679. J.-P. Chauchard, « La prévoyance sociale complémentaire selon le Conseil constitutionnel » (Η συμπληρωματική κοινωνική πρόνοια σύμφωνα με το Συνταγματικό Συμβούλιο), *Revue de droit sanitaire et social*, 2014, n° 4, σ. 601-609. J.-F. Akandji-Kombé, « Clauses de désignation et de migration en matière de prévoyance et de retraite, droit de négociation collective et liberté économique » (Πήτρες καθορισμού και μετανάστευσης σε θέματα πρόνοιας και συνταξιοδότησης, δικαίωμα συλλογικής διαπραγμάτευσης και οικονομική ελευθερία), *Droit social*, 2013, σ. 880-886.

¹⁰⁷ *The Guardian*, 13 Ιουλίου 2015.

επιχειρήσεων¹⁰⁸. Το σύστημα είναι τόσο λίγο αναδιανεμητικό που, σύμφωνα με μια πρόσφατη έκθεση της Γερουσίας, οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις (ΜΜΕ) με 10 ως 49 μισθωτούς χρηματοδοτούν με ποσό 50 εκατομμυρίων ευρώ ετησίως την πολιτική κατάρτισης των μεγαλύτερων επιχειρήσεων¹⁰⁹. Ο απολογισμός αυτός δείχνει την δυναμική υπέρ της ανισότητας όπου οδηγεί η εκδίωξη της αρχής της αλληλεγγύης. Για τον λόγο αυτό, στο θέμα της επαγγελματικής κατάρτισης, η μεταρρύθμιση που πραγματοποιήθηκε το 2014 είχε, αντίθετα, ως αντικείμενο την θεμελίωση των νέων δικαιωμάτων που αναγνωρίζει στους εργαζόμενους σε μίαν αυξημένη αλληλεγγύη¹¹⁰. Αυτή η παλινδρόμηση της λογικής της αγοράς σε όφελος της αλληλεγγύης δεν εμπόδισε καθόλου την βελτίωση των δικαιωμάτων στην κατάρτιση που συνδέονται με το πρόσωπο. Αντίθετα, ο νέος νόμος δημιούργησε έναν προσωπικό λογαριασμό κατάρτισης, που ανοίγει για οποιονδήποτε έχει ολοκληρώσει τις σχολικές του σπουδές και προορίζεται να λειτουργήσει ως την συνταξιοδότησή του. Η εξέλιξη της ασφάλισης ανεργίας μαρτυρά και αυτή ότι η αρχή της αλληλεγγύης – στην προκειμένη περίπτωση, η υποχρέωση υπαγωγής σε ένα σύστημα – δεν αποτελεί εμπόδιο αλλά μάλλον όρο της ίσης αναγνώρισης νέων κοινωνικών δικαιωμάτων που θα μπορούσαν να «ασφαλίσουν τις επαγγελματικές σταδιοδρομίες» όλων των μισθωτών. Αυτός είναι ο στόχος των «επαναφορτιζόμενων δικαιωμάτων» που καθιέρωσαν οι κοινωνικοί εταίροι το 2013¹¹¹.

Το να στηρίζεις, κατ'αυτόν τον τρόπο, την οικονομική ασφάλεια σε δεσμούς αλληλεγγύης μεταξύ προσώπων και όχι στην ατομική ιδιοκτησία ενός κεφαλαίου είναι ευθέως αντίθετο προς το φιλελεύθερο δόγμα. Αυτό, σκέφτεται την κοινωνία σαν συλλογή υποκειμένων που περιβάλλονται από αντικείμενα και καθιστά την ατομική ιδιοκτησία ως το άλφα και το ωμέγα της σχέσης μας με τη φύση. Δυσκολεύεται συνεπώς ιδιαίτερα να συλλογιστεί την εγγραφή των ανθρώπινων κοινωνιών στο περιβάλλον τους και είναι ενστικτωδώς εχθρικό προς όλες τις μορφές αλληλεγγύης. Σύμφωνα με τον Hayek, «μια Μεγάλη Κοινωνία δεν έχει τι να κάνει με την αλληλεγγύη με την κυριολεκτική έννοια της λέξης που σημαίνει

¹⁰⁸ Το «φαινόμενο Matthieu» (το οποίο πήρε το όνομά του από ένα στίχο των ευαγγελίων («Σε αυτόν που έχει, θα δοθούν πολλά και θα ζει στην αφθονία, αλλά από αυτόν που δεν έχει τίποτε, θα του αφαιρεθούν τα πάντα, ακόμα και όσα κατείχε»), Ματθαίος, 25-29) αναφέρεται στην ικανότητα των πλουσίων να ωφελοούνται πρώτοι των μέτρων που έχουν στόχο την βελτίωση της μοίρας των φτωχών. Αναφέρθηκε πρώτη φορά από τον Robert Merton στον τομέα της χρηματοδότησης της έρευνας («The Matthew Effect in Science», *Science*, vol. 159, 1968, σ. 56. Σχετικά με την ύπαρξή του στον κοινωνικό τομέα, βλ. H. Deleek, «L'effet Matthieu», *Droit social*, 1979, σ.

375. J. Bichot «L'effet Matthieu revisité» (Μια νέα θεώρηση του φαινομένου Matthieu), *Droit social*, 2002, σ. 575.

¹⁰⁹ Γερουσία, έκθεση αρ. 359 (2013-2014) του Claude Jeannerot, στο όνομα της επιτροπής κοινωνικών υποθέσεων, κατατέθηκε την 12^η Φεβρουαρίου 2014.

¹¹⁰ ANI (Εθνική Διεπαγγελματική Συμφωνία) της 18^{ης} Δεκεμβρίου 2013 και νόμος της 5^{ης} Μαρτίου 2014.

¹¹¹ ANI (Εθνική Διεπαγγελματική Συμφωνία) της 11^{ης} Ιανουαρίου 2013 για την ανταγωνιστικότητα και την διασφάλιση της απασχόλησης.

ένωση όλων πάνω σε γνωστούς σκοπούς. Ακόμη περισσότερο, είναι ασύμβατες¹¹² (έννοιες)». Τη στιγμή που τίθεται το θέμα της συγχώνευσης πολλών από αυτά τα «νέα δικαιώματα» σε έναν μοναδικό «προσωπικό λογαριασμό δραστηριότητας», η φύση του λογαριασμού αυτού θα εξαρτηθεί από την θέση που θα δοθεί στην αλληλεγγύη ως προς την εργοδοτική εισφορά και την εφαρμογή του. Η δημιουργία ενός τέτοιου λογαριασμού προγραμματίστηκε από τον νόμο Rebsamen, που προβλέπει ότι την 1η Ιανουαρίου του 2017, «κάθε άτομο διαθέτει έναν προσωπικό λογαριασμό δραστηριότητας που συγκεντρώνει, με την είσοδό του στην αγορά εργασίας και καθ'όλη την διάρκεια της επαγγελματικής του ζωής, ανεξάρτητα από την κατάσταση του, τα προσωπικά κοινωνικά δικαιώματα που χρησιμεύουν στην εξασφάλιση της επαγγελματικής του σταδιοδρομίας¹¹³». Σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση αυτού του νόμου, ο λογαριασμός πρέπει να συγκεντρώνει τα κύρια κοινωνικά δικαιώματα που συνδέονται με την άσκηση μιας δραστηριότητας (ειδικότερα, τον προσωπικό λογαριασμό κατάρτισης και τον προσωπικό λογαριασμό πρόληψης της βαριάς εργασίας (*compte personnel de prévention de la pénibilité*) για την εμπέδωση της λογικής των μεταφερόμενων ατομικών δικαιωμάτων. Θα πρέπει να δίνει έτσι περισσότερη συνέχεια σε ένα σύστημα δικαιωμάτων που θεωρείται σήμερα υπερβολικά κατακερματισμένο. Το περίγραμμα του νέου αυτού μηχανισμού πρέπει να προσδιοριστεί μέσα από την εθνική διεπαγγελματική συλλογική διαπραγμάτευση.

Θα είναι ευκαιρία για τις διάφορες συνδικαλιστικές οργανώσεις να εκφράσουν τις ιδέες τους σε αυτόν τον τομέα. Η αναφορά στην «εξασφάλιση των σταδιοδρομιών» στις τελευταίες μεταρρυθμίσεις υιοθετεί μάλλον το λεξιλόγιο της CFDT (σημ. μετ.: Γαλλική δημοκρατική συνομοσπονδία της εργασίας), ενώ η CGT (σημ. μετ.: Γενική συνομοσπονδία της εργασίας) προωθεί το πρόγραμμα μιας «επαγγελματικής κοινωνικής ασφάλισης¹¹⁴». Οι έννοιες αυτές εγγράφονται στις προοπτικές που είχαμε χαράξει το 1999, ενώ διαφέρουν σε σχέση με τις συστάσεις μας. Πράγματι, εκφράζουν παραλλαγές της ιδέας της ασφάλειας, χωρίς να υπογραμμίζουν τον στόχο ενός βίου εργασίας ταυτόχρονα πιο ελεύθερου και πιο υπεύθυνου. Η εξασφάλιση των σταδιοδρομιών περιορίζει τον ορίζοντα της μεταρρύθμισης στα «ατυχήματα διαδρομής» και η εφαρμογή της κινδυνεύει να περιοριστεί στην κοινωνική στήριξη της

¹¹² F.A. Hayek, *Le Mirage de la justice sociale* (Η ψευδαίσθηση της κοινωνικής δικαιοσύνης) (1976), PUF, 1981, *op. cit.*, σ. 131.

¹¹³ Νόμος αρ. 2015-994 της 17^{ης} Αυγούστου 2015 σχετικά με τον κοινωνικό διάλογο και την απασχόληση, άρθρο 21. Σχετικά με την εφαρμογή του μηχανισμού αυτού, βλ. την έκθεση της Επιτροπής υπό την προεδρεία του S. Mahfouz προς τον Πρωθυπουργό, *Le Compte personnel d'activité, de l'utopie au concret* (Ο προσωπικός λογαριασμός δραστηριότητας), France stratégie, Οκτώβριος 2015, σ.157.

¹¹⁴ Σχετικά με τις έννοιες αυτές, βλ. «Sécurité professionnelle, Sécurité sociale, sécurité sociale professionnelle» (Επαγγελματική ασφάλιση, Κοινωνική ασφάλιση, Επαγγελματική κοινωνική ασφάλιση), συζήτηση προς τιμή του καθηγητή Jean-Pierre Chauchard, *Droit social*, 2011, σ. 1292-1305, με την συμβολή των J.-P. Le Crom, P.-Y. Verkindt και J.-Y. Le Duigou.

ανασφάλειας στην απασχόληση. Πιο κοντά στην ιδέα επαγγελματικής κατάστασης των προσώπων, η έννοια της επαγγελματικής κοινωνικής ασφάλισης παρουσιάζει μεν το πλεονέκτημα ότι τονίζει την εθνική αλληλεγγύη και την κοινωνική διάσταση του πολίτη, αλλά κλείνεται σε μια λογική κινδύνου ενώ η ιδέα των κοινωνικών τραβηκτικών δικαιωμάτων είχε σαν πρώτο στόχο την απόδοση περισσότερης ελευθερίας στον επαγγελματικό βίο.

Τα διδάγματα μιας σύγκρουσης

Η δημιουργία του προσωπικού λογαριασμού δραστηριότητας δεν μπορεί να συμβάλει στην υλοποίηση ενός τέτοιου στόχου παρά μόνον αν εγγράφεται στην συνολική θεώρηση των μεταμορφώσεων της εργασίας στον σύγχρονο κόσμο τα χαρακτηριστικά του οποίου έδινε σε αδρές γραμμές η έκθεσή μας. Όμως, τα τρέχοντα σχέδια περί αναθεώρησης του Εργατικού Κώδικα δεν λαμβάνουν καθόλου υπόψη τους τις μεταμορφώσεις αυτές. Όλα παρουσιάζονται σαν να ήμασταν ακόμη στην δεκαετία του 1970, σε ένα καθαρά εθνικό πλαίσιο, με κυρίαρχο Κοινοβούλιο και ανεξάρτητες επιχειρήσεις που μπορούν να ταυτοποιηθούν ξεκάθαρα, με σταθερές κοινότητες εργασίας. Σαν το μόνο θέμα που τίθεται από τον «κοινωνικό διάλογο» να ήταν η ισορροπία που πρέπει να επιτευχθεί μεταξύ της γαλλικής νομοθεσίας, των κλαδικών συμβάσεων και των επιχειρησιακών συμφωνιών. Σαν ο όρος «εργασία» να αναφέρεται μόνο στην μισθωτή εργασία και το θέμα του νοήματός της και της οργάνωσής της να παραμένει αποκλεισμένο από το πεδίο της πολιτικής και της κοινωνικής δημοκρατίας.

Αυτός ο κόσμος δεν είναι πλέον ο δικός μας. Και για να έχουμε μια ιδέα της πραγματικότητας του κόσμου της εργασίας σήμερα, θα πρέπει να εξάγουμε, για παράδειγμα, τα διδάγματα των κοινωνικών συγκρούσεων που συντάραξαν τα τελευταία χρόνια τον τομέα της βιομηχανικής κτηνοτροφίας στην Βρετάνη. Οι κύριοι παράγοντες που εμπλέκονται σε αυτές τις συγκρούσεις είναι μικροί επιχειρηματίες που μπορεί να έχουν το δικό τους προσωπικό, αλλά βρίσκονται οι ίδιοι σε μια σχέση υποτέλειας προς τις μεγάλες επιχειρήσεις και τις τράπεζες. Αυτή ήταν, για παράδειγμα, τον 19ο αιώνα, η κατάσταση των εργατών του μεταξιού της Λυών, των οποίων ο ξεσηκωμός στον οποίο αναφερθήκαμε πιο πάνω, απέκτησε ιδιαίτερα συμβολική αξία στην ιστορία του εργατικού δικαίου. Αναγγέλλαμε την ανάπτυξη αυτών των εξαρτημένων επιχειρηματιών¹¹⁵ που, τον 19ο αιώνα, αποκαλούνταν ενίοτε «αδειοδοτημένοι εργάτες» (*ouvriers à patente*), για να ξεχωρίζουν από τους «εργάτες με βιβλιάριο» (*ouvriers à livret*). Η κατάστασή τους, σε σχέση με τις μεγάλες επιχειρήσεις του αγροδιατροφικού τομέα, σε μερικές περιπτώσεις, μοιάζει τόσο πολύ με εκείνη των μισθωτών που χρειάστηκε ένας νόμος για να τους

¹¹⁵ Βλ. έκθεση, παρακάτω, σ. 49-52.

επιτρέψει να ξεφύγουν, το 1964, από αυτόν τον χαρακτηρισμό και να υπαχθούν σε συμβάσεις λεγόμενες «(οικονομικής) ένταξης»¹¹⁶ (intégration). Έτσι, εδώ και μισό αιώνα, οι κτηνοτρόφοι της Βρετάνης υπάχθηκαν σε ένα μοντέλο εντατικής βιομηχανικής κτηνοτροφίας «σε κλειστό χώρο», για το οποίο γνωρίζουμε σήμερα ότι αποτελεί οικονομικό αδιέξοδο και οικολογική καταστροφή. Καθώς εκτρέφονται σε συνθήκες που δεν σέβονται καθόλου την ευαισθησία των ζώων, οι χοίροι ή τα πουλερικά εντατικής εκτροφής δίνουν ένα κρέας χαμηλής ποιότητας που εξάγεται σε πολύ χαμηλή τιμή, ειδικότερα προς τις χώρες του Νότου όπου καταστρέφει κάθε δυνατότητα ανάπτυξης τοπικής κτηνοτροφίας ανθρώπινων διαστάσεων¹¹⁷.

Η πιο πρόσφατη από τις κοινωνικές συγκρούσεις του τομέα έλαβε χώρα στον κλάδο της χοιροτροφίας, το καλοκαίρι του 2015. Γεννήθηκε από τον ανταγωνισμό των Γερμανών παραγωγών, που προχώρησαν ακόμη περισσότερο στην εκβιομηχάνιση και εκμεταλλεύονται τους πόρους του ενωσιακού δικαίου για να απασχολούν φθηνά εργατικά χέρια που εκφεύγουν των κοινωνικών βαρών. Η προτεραιότητα για τους κτηνοτρόφους, που υποβάλλονται σε αυτόν τον αθέμιτο ανταγωνισμό, δεν είναι βέβαια να διαπραγματευτούν με τους συντρόφους τους στην εργασία έναν Εργατικό Κώδικα ανά επιχείρηση, όπως θα το ήθελαν οι σχεδιαστές της τρέχουσας μεταρρύθμισης. Όπως όλοι οι μικροί επιχειρηματίες, έχουν πιο ενδιαφέροντα πράγματα να κάνουν στις ήδη υπερφορτωμένες μέρες τους. Έτσι, οι κύριοι ωφελούμενοι αυτής της συμβατικοποίησης του εργατικού δικαίου θα είναι τα δικηγορικά γραφεία στα οποία θα πρέπει να απευθυνθούν. Διότι, η απλοποίηση, που ανακοινώνεται, θα αποτελεί βέβαια οφθαλμαπάτη: η παλινδρόμηση του νόμου και του κανονισμού θα ανοίξει τον δρόμο σε ένα ακόμη πιο πολύπλοκο και «δυσανάγνωστο» διαπραγματευόμενο δίκαιο και θα απαιτεί, συνεπώς, την προσφυγή σε επαγγελματίες του δικαίου, οι οποίοι είναι ενθουσιασμένοι με αυτήν την προοπτική.

Αυτό που διεκδικούσαν οι κτηνοτρόφοι, με την υποστήριξη των μισθωτών τους, ήταν να έχουν μια δίκαιη τιμή. Τους δόθηκαν μειώσεις εργοδοτικών βαρών που θα υποσκάψουν λίγο παραπάνω τους λογαριασμούς της κοινωνικής ασφάλισης. Η οδηγία που τους δίδεται για το μέλλον είναι εκείνη του μεγάλου άλματος προς τα μπρος: φτιάξτε όλο και μεγαλύτερα εργοστάσια κρέατος με όλο και λιγότερο προσωπικό. Εξάγετε πάντα σε όλο και μεγαλύτερες αποστάσεις και όλο και πιο φθηνά. Ενώ τα λύματα της κτηνοτροφίας

¹¹⁶ Νόμος 64-678 της 6^{ης} Ιουλίου 1964 περί ορισμού των αρχών και των τρόπων εφαρμογής του συμβατικού συστήματος στην γεωργία. Βλ. J. Danet, « Droit et disciplines de production et de commercialisation en agriculture », θέση, Paris 1, 1982, 813 σ. Σήμερα, οι συμβάσεις αυτές διέπονται από τα άρθρα L.326-1 και επ. του Αγροτικού Κώδικα και του Κώδικα θαλάσσιας αλιείας.

¹¹⁷ Η εξαγωγή των κακής ποιότητας, κατεψυγμένων, τεμαχισμένων κοτόπουλων εντατικής εκτροφής κατέστρεψε τις μικρές εκμεταλλεύσεις πουλερικών στην Αφρική (βλ. « Exportations de poulets : l'Europe plume l'Afrique. » (Εξαγωγές κοτόπουλων: η Ευρώπη ξεπουπουλιάζει την Αφρική), *Campagne d'Agir ici*, Οκτώβριος 2004/ Φεβρουάριος 2005).

και τα αζωτούχα λιπάσματα προκαλούν μαζική μόλυνση των υδάτων που είχε σαν αποτέλεσμα πολλές καταδίκες της Γαλλίας από το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης¹¹⁸, καθώς και επικίνδυνες εκπομπές αμμωνίας. Οι ποταμοί, φορτωμένοι με νιτρικά, συμβάλλουν στον ευτροφισμό των υδάτων των ακτών και οδηγούν την Γαλλία να παραβαίνει μια άλλη ευρωπαϊκή οδηγία για το θαλάσσιο περιβάλλον¹¹⁹. Δεδομένου αυτού του τριπλού οικονομικού, κοινωνικού και οικολογικού αδιεξόδου, η αναπροσαρμογή αυτού του τομέα θα έπρεπε να αποτελεί πολιτική προτεραιότητα που θα οδηγούσε σε πλατιά συλλογική περιφερειακή διαβούλευση, που θα συγκέντρωνε τους κτηνοτρόφους και τους μισθωτούς τους, τις αγροδιατροφικές επιχειρήσεις, τις δημόσιες αρχές και τους οικολόγους. Αντί αυτού, όμως, οι τελευταίοι κινητοποιούν όλες τους τις δυνάμεις κατά της κατασκευής, στην περιοχή, ενός αεροδρομίου ευρωπαϊκών διαστάσεων, για το οποίο όμως θα μπορούσαμε θεμιτά να σκεφθούμε ότι θα αποτελούσε ένα πλεονέκτημα στην αναπροσαρμογή αυτή της περιοχής και στη δημιουργία, σε αυτήν την δημογραφικά δυναμική περιοχή, νέων τύπων θέσεων απασχόλησης για την νεολαία της.

Η σύγκρουση αυτή είναι ένας μικρόκοσμος όπου μπορεί κανείς να δει όλα τα νέα προβλήματα που τίθενται σήμερα στο εργατικό δίκαιο. Το θέμα που τίθεται εδώ δεν είναι πλέον τόσο η ρύθμιση της αντιπαράθεσης ενός εργοδότη και μιας εργατικής συλλογικότητας στα πλαίσια μιας καλά οριοθετημένης επιχείρησης. Είναι η πλαισίωση των δεσμών υποτέλειας που υφαίνονται εντός των διεθνών δικτύων παραγωγής και διανομής. Η «ubérisation» δεν είναι παρά μια εκδήλωση, μεταξύ άλλων, αυτής της μετακίνησης των τόπων οικονομικής εξουσίας, της οποίας το κλειδί δεν βρίσκεται πλέον στην κατοχή των μέσων παραγωγής αλλά στον έλεγχο των πληροφορικών συστημάτων που τα συντονίζουν. Αυτή η άνθιση της υποτέλειας είναι ένα γενικότερο νομικό φαινόμενο που δεν περιορίζεται στον οικονομικό τομέα, διότι είναι σύμφυτος με την οργάνωση της κοινωνίας σε δίκτυο που κυριαρχεί στο σύγχρονο κυβερνητικό φαντασιακό. Αποτέλεσμα: η παρακμή της βασιλείας του νόμου που, πλέον, αντιμετωπίζεται ως ένα απλό εργαλείο στην υπηρεσία του υπολογισμού. Έχοντας ως στόχο, με μια κίνηση, την εξασθένηση της δύναμης των νόμων και εκείνης των ατομικών συμβάσεων, το σχέδιο που συνίσταται στο να δοθεί υπεργολαβία στις επιχειρήσεις η κατασκευή του εργατικού δικαίου αποτελεί ένα σύμπτωμα αυτής της αλλαγής νομικού παραδείγματος, αλλά όχι απάντηση στα ερωτήματα που θέτει. Μια μεταρρύθμιση του εργατικού δικαίου που θα

¹¹⁸ Για παραβίαση της οδηγίας 91/676/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 12^{ης} Δεκεμβρίου 1991 περί της προστασίας των υδάτων κατά της μόλυνσης από νιτρικά προερχόμενα από αγροτικές πηγές: βλ. ΔΕΕ, 13 Ιουνίου 2013, υπ. C-193/12, και 4 Σεπτεμβρίου 2014, υπ. C-237/12.

¹¹⁹ Οδηγία 2008/56/ΕΚ της 17^{ης} Ιουνίου 2008 περί πλαισίου κοινοτικής δράσης στο πεδίο της πολιτικής για το θαλάσσιο περιβάλλον (οδηγία-πλαίσιο για την θαλάσσια στρατηγική).

απαντούσε στα διδάγματα αυτής της σύγκρουσης θα ξεκινούσε μάλλον ασχολούμενη με την ευρωπαϊκή νομολογία που ενθαρρύνει το παζάρεμα του εργατικού δυναμικού και τον ανταγωνισμό μέσω της μείωσης των μισθών. Κατά δεύτερον, θα είχε ως αντικείμενο την καθιέρωση μια πραγματικής κοινωνικής (εταιρικής) και περιβαλλοντικής ευθύνης σε όλο το μήκος των αλυσίδων παραγωγής¹²⁰. Τέλος, θα όριζε, σε αυτήν την βάση, ένα νομικό πλαίσιο που θα εξασφάλιζε σε όλους τους εργαζόμενους (μισθωτούς και ανεξάρτητους) που συμμετέχουν στα δίκτυα παραγωγής ή διανομής, συνθήκες αξιοπρεπούς εργασίας. Δηλαδή, στην περίπτωση των κτηνοτρόφων, μια εργασία που τους εξασφαλίζει την οικονομική ασφάλεια και τους δίνει την ικανοποίηση ότι παράγουν κρέας ποιότητας ενώ συγχρόνως σέβονται τα ζώα και το περιβάλλον.

Έχοντας αυτά ως στόχο, δεν θα μπορούσε πια κανείς να εξομοιώνει την εργασία με μια ποσότητα θέσεων απασχόλησης, αλλά θα έπρεπε να λαμβάνει υπόψη του και την ποιοτική της διάσταση. Η οργάνωση της εργασίας δεν διέπεται πλέον από την μηχανική υπακοή σε εντολές, αλλά από την παραχώρηση μιας αυτονομίας ελεγχόμενης από τον εντολέα. Ανάλογα με τον τρόπο που τίθεται σε εφαρμογή, αυτή η διοίκηση μέσω στόχων μπορεί να είναι πηγή τόσο νέων μορφών απάνθρωπης μεταχείρισης των «προγραμματισμένων εργαζομένων» όσο και νέων ευκαιριών για περισσότερη ελευθερία και δημιουργικότητα στην εργασία. Εξ ου και η αναγκαιότητα να περιληφθεί και πάλι αυτή η ποιοτική διάσταση – του περιεχομένου και της οργάνωσης της εργασίας – στην περίμετρο της κοινωνικής δικαιοσύνης. Κάτι τέτοιο δεν μπορεί να γίνει χωρίς την εμπειρία όλων όσων συμμετέχουν στην υλοποίηση ενός δεδομένου προϊόντος ή που αλληλεπιδρούν σε έναν συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο. Αν πρέπει να υπάρξει διεύρυνση του τομέα της συλλογικής διαπραγμάτευσης, θα πρέπει να αφορά αυτά τα ποιοτικά θέματα. Όμως, τα σημερινά πλαίσια της συλλογικής διαπραγμάτευσης (κλάδος, επιχείρηση) δεν απαντούν σε αυτές τις νέες απαιτήσεις της κοινωνικής δημοκρατίας. Θα χρειάζονταν η ανάπτυξη αυτού που η έκθεσή μας ονόμαζε «αναδύομενες μονάδες της συλλογικής διαπραγμάτευσης» (*unités émergentes de la négociation collective*), τόσο στο επίπεδο των δικτύων παραγωγής όσο και σε αυτό των γεωγραφικών χώρων. Και αυτές οι διαπραγματεύσεις νέου τύπου δεν πρέπει να υπακούουν σε μια διμερή δομή (εργοδότης / μισθωτός) αλλά να διευρυνθεί προς άλλα ενδιαφερόμενα μέρη, όπως οι εξαρτώμενοι επιχειρηματίες, στις περιπτώσεις των δικτύων, ή οι αιρετοί ή οι δημόσιες υπηρεσίες, στην περίπτωση των γεωγραφικών περιοχών. Στο επίπεδο της επιχείρησης, η εμφάνιση ψυχοκοινωνικών κινδύνων έχει ήδη οδηγήσει την νομολογία να απαγορεύσει ορισμένες μορφές οργάνωσης της εργασίας που είναι επικίνδυνες για την ψυχική υγεία. Αυτή η παρέμβαση του δικαστή είναι πρόχειρο μέσο επίλυσης διότι ο

¹²⁰ Βλ. σχετικά: A. Supiot και M. Delmas-Marty (dir.), *Prendre la responsabilité au sérieux (Παίρνοντας την ευθύνη στα σοβαρά)*, Paris, PUF, 2015, 430 σ.

δικαστής δεν είναι ο πλέον κατάλληλος για να προσεγγίσει αυτό το θέμα της οργάνωσης της εργασίας που θα έπρεπε να συζητηθεί από τους ίδιους τους εργαζόμενους. Η δημιουργία, από τις μεταρρυθμίσεις Aurooux, ενός δικαιώματος συλλογικής έκφρασης των εργαζομένων ήταν ένας προάγγελος αυτής της ανάγκης της οποίας η ικανοποίηση είναι επίσης ζωτικής σημασίας για την διατήρηση της ικανότητας των επιχειρήσεων να παράγουν το καινούριο, και όχι μόνο για να προγραμματίζουν το προβλέψιμο.

Αυτή η ποιοτική προσέγγιση της εργασίας είναι επίσης απαραίτητη για την σύνδεση των πολιτικών στον κοινωνικό και τον περιβαλλοντικό τομέα. Η εργασία είναι ο τόπος εγγραφής του ανθρώπου μέσα στην φύση, το μέσο χάρη στο οποίο, για το καλύτερο ή το χειρότερο, πλάθει την οικουμένη του. Το οικολογικό θέμα και το θέμα της εργασίας αποτελούν, συνεπώς, δυο όψεις του ίδιου νομίσματος. Αυτό είναι κάτι που μας το κρύβει η αντίληψη της φύσης που κληρονομεί η δυτική παράδοση και σύμφωνα με την οποία η φύση είναι ένα αντικείμενο που βρίσκεται τοποθετημένο μπροστά στο ανθρώπινο υποκείμενο και δεν συνιστά το ζωτικό περιβάλλον στο οποίο συμμετέχει το τελευταίο. Απόρροια αυτής της διχοτομίας «υποκείμενο/αντικείμενο» είναι αυτό που ο Augustin Berque ονόμασε ορθά «παραγραφή της εργασίας» (*forclusion du travail*) στον τρόπο που αναπαριστούμε την φύση¹²¹. Αλλά, μια τέτοια τυφλότητα απέναντι στις πραγματικότητες της οικουμένης μας, πάντα καταλήγει να προσκρούει στην αρχή της πραγματικότητας. Για παράδειγμα, δεν θα μπορούμε εσαεί να αγνοούμε τις καταστροφικές οικολογικές συνέπειες της ιδεολογίας της φιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης που εξομοιώνει κάθε χώρα με μια επιχείρηση, που μεγιστοποιεί το συγκριτικό της πλεονέκτημα πάνω σε έναν πλανήτη που, ο ίδιος, εξομοιώνεται με μια τεράστια αγορά της οποίας οι πόροι είναι ανεξάντλητοι. Η σημαντική αύξηση των μεταφορών εμπορευμάτων έχει ως αποτέλεσμα μια εξίσου σημαντική αύξηση των οικολογικών επιπτώσεών τους¹²².

Το πέρασμα από αυτήν την λογική της *globalisation* σε εκείνη της *mondialisation*¹²³ απαιτεί παράγοντες «χωρικής» διαπραγμάτευσης αλλά απαιτεί επίσης να σκεφτούμε την εργασία

¹²¹ A. Berque, *Histoire de l'habitat idéal. De l'Orient vers l'Occident (Ιστορία του ιδανικού βιότοπου. Από την Ανατολή στην Δύση)*, Paris, Éditions du Félin, 2010, σ. 347 και επ.

¹²² Βλ. M. Savy, J. Buba, C. Daude και D. Auverlot, *Le Fret mondial et le changement climatique (Οι παγκόσμιες μεταφορές εμπορευμάτων και η κλιματική αλλαγή)*, έκθεση του Κέντρου στρατηγικής ανάλυσης, Paris, 2010, 138 σ. και M. Cugny Seguin, « Les transports et leur impact sur l'environnement

» (Οι μεταφορές κι οι επιπτώσεις τους στο περιβάλλον), Γενική επιτροπή αειφόρου ανάπτυξης, *Le point sur*, n° 8, Μάρτιος 2009.

¹²³ Με την κυριολεκτική έννοια της λέξης (όπου «monde» (κόσμος) είναι αντίθετο του «immonde» (βρωμερός), όπως ο *κόσμος* είναι αντίθετο του *χάος*), η παγκοσμιοποίηση (*mondialisation*) συνίσταται στο να κατασταθεί ανθρωπίνως βιώσιμο ένα φυσικό περιβάλλον: να καταστήσουμε τον πλανήτη μας έναν κατοικήσιμο τόπο. Με άλλα λόγια, η *mondialisation* συνίσταται στον έλεγχο των διαφόρων διαστάσεων της διαδικασίας *globalisation* (φιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης).

μέσα σε έναν κόσμο υπό την αιγίδα της αλληλεγγύης μεταξύ των λαών και όχι πολέμου όλων εναντίον όλων. Αυτός ήταν ο δρόμος που είχε χαράξει η Διακήρυξη της Φιλαδέλφειας το 1944 καθώς και ο Χάρτης της Αβάνας, που υιοθετήθηκε το 1948 αλλά δεν επικυρώθηκε ποτέ. Αυτό το ιδανικό ενέπνεε επίσης τον «Χάρτη των οικονομικών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των Κρατών», που υιοθετήθηκε το 1974 από την Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ για την «εγκαθίδρυση και την διατήρηση» μεταξύ βιομηχανικών και αναπτυσσόμενων χωρών «μιας δίκαιης και ισότιμης οικονομικής και κοινωνικής τάξης¹²⁴». Αλλά, καθώς οι πλούσιες χώρες δεν συμφώνησαν στο σύνολο των διατάξεών του, ο Χάρτης δεν απέκτησε ποτέ δεσμευτική νομική ισχύ. Με την χρονική απόσταση, μοιάζει με το κύκνειο άσμα των σχεδίων περί διεθνούς κοινωνικής δικαιοσύνης που γεννήθηκαν μετά τον πόλεμο. Κατά την διάρκεια της ίδιας δεκαετίας, η εγκατάλειψη των σταθερών ισοτιμιών υπέρ των κυμαινόμενων νομισμάτων, η άφιξη στην εξουσία των Ρέιγκαν και Θάτσερ και η συγχώνευση των αρχών του κομμουνισμού και του καπιταλισμού στην Κίνα, εγκαινίασαν μια διαφορετική εποχή που είναι ακόμη αυτή που ζούμε: αυτήν του νεοφιλελευθερισμού και της καταγγελίας αυτού που ο Friedrich Hayek ονόμασε «ψευδαίσθηση της κοινωνικής δικαιοσύνης¹²⁵».

Επειδή βρέθηκαν αντιμέτωπες με την άρνηση των πλούσιων χωρών να συμφωνήσουν πάνω σε μια δίκαιη διεθνή κοινωνική τάξη, βασισμένη στην αλληλεγγύη με τις φτωχές χώρες, οι τελευταίες μπήκαν στην οδό που άνοιξε η δημιουργία, το 1994, του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου: δηλαδή την πορεία ενός ολικού ανταγωνισμού όπου καθένας έπρεπε, σύμφωνα με τις φιλελεύθερες θέσεις του David Ricardo, να καλλιεργήσει το «συγκριτικό του πλεονέκτημα¹²⁶». Αυτό το συγκριτικό πλεονέκτημα μπορούσε να συνίσταται σε φυσικούς πόρους ή σε «ανθρώπινους πόρους» που ωθούνταν, έτσι, να γίνουν αντικείμενο υπερεκμετάλλευσης για να διατηρήσουν την «ανταγωνιστικότητά» τους σε παγκόσμια κλίμακα. Ο ανταγωνισμός σε κοινωνική και περιβαλλοντική μειοδοσία είναι λοιπόν η οδός που ακολούθησαν οι χώρες του Νότου με τον μεγαλύτερο πληθυσμό - στην πρώτη θέση των οποίων βρίσκεται η Κίνα- με τις οικονομικές

¹²⁴ Χάρτης των οικονομικών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των Κρατών (1974), προοίμιο. Σχετικά με τον Χάρτη αυτόν, βλ. M. Virally, « La Charte des droits et des devoirs économiques des États. Note de lecture » (Χάρτης των οικονομικών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των Κρατών. Σημειώσεις ανάγνωσης), *Annuaire français de droit international*, vol. 20, 1974. σ. 57-77.

¹²⁵ Βλ. F.A. Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, vol. 2 : *The Mirage of Social Justice* (London, Routledge, 1976), γαλλική μετάφραση *Droit, législation et liberté. Une nouvelle formulation des principes de justice et d'économie politique*, vol. 2 : *Le Mirage de la justice sociale (Δίκαιο, νομοθεσία και ελευθερία. Μια νέα διατύπωση των αρχών δικαιοσύνης και πολιτικής οικονομίας. Η ψευδαίσθηση της κοινωνικής δικαιοσύνης)*, Paris, PUF, 1981, σ. 221.

¹²⁶ D. Ricardo, *On the Principles of Political Economy and Taxation*, London, 1817. Κατά σημαίνοντα τρόπο, η έννοια του συγκριτικού πλεονεκτήματος εμφανίζεται ολογράφως μόνο μια φορά μέσα σε αυτό το έργο: για να επιστήσει την προσοχή κατά των αυξήσεων φόρων που ενδέχεται να οδηγήσουν στην απώλεια του εν λόγω πλεονεκτήματος: « *A new tax may destroy the comparative advantage which a country before possessed in the manufacture of a particular commodity* », (op. cit., κεφ. XIX).

επιτυχίες και τις οικολογικές καταστροφές που γνωρίζουμε. Αυτός ο τύπος ανταγωνισμού υπονομεύει βέβαια τις βάσεις του κοινωνικού Κράτους στις χώρες του Βορρά που, θέλοντας ή όχι, έχουν μπει σε αυτόν τον global race, του οποίου ο σιδηρούς νόμος είναι η μείωση του εργατικού κόστους, που έγινε το άλφα και το ωμέγα των οικονομικών πολιτικών την οποία ακολουθούν όλα τα κυβερνητικά κόμματα στην Ευρώπη¹²⁷. Όσο για τις χώρες των οποίων το Κράτος ήταν υπερβολικά ελλιπές για να ακολουθήσει αυτήν την οδό, ειδικά πολλές αφρικανικές χώρες, παραδόθηκαν, όπως δείχνει το παράδειγμα της βιομηχανικής κτηνοτροφίας, σε έναν αθέμιτο διεθνή ανταγωνισμό που εμποδίζει κάθε προοπτικής ανάπτυξης, καθώς και στην λεηλασία των φυσικών τους πόρων και στα προγράμματα δομικής αναπροσαρμογής του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου. Ένα σημαντικό τμήμα των «ανθρώπινων πόρων» τους, ειδικότερα της νεολαίας τους, αναζητά λοιπόν την σωτηρία στη μαζική μετανάστευση, τόσο επικίνδυνη για την ίδια όσο και αποσταθεροποιητική για τις χώρες υποδοχής. Πρέπει λοιπόν να βγάλουμε την διεθνή έννομη τάξη από την σχιζοφρένεια στην οποία έχει βυθιστεί, επανασυνδέοντας το εμπορικό της με το κοινωνικό και οικολογικό της ημισφαίριο¹²⁸.

Πολύ περισσότερο που, τη στιγμή της δημοσίευσης αυτού του προλόγου, μια πραγματική μεταρρύθμιση του εργατικού δικαίου είναι απαραίτητη. Μια μεταρρύθμιση που θα έχει ως πυξίδα όχι τις προσμονές των χρηματοπιστωτικών αγορών, αλλά την εφαρμογή, σε πλανητική κλίμακα, ενός «πραγματικά ανθρώπινου καθεστώτος εργασίας», δηλαδή, αυτού του είδους της εργασίας που καμιά μηχανή δεν είναι σε θέση να επιτελέσει και που φέρνει τον καθέναν από μας αντιμέτωπο με την αρχή της πραγματικότητας. Ένα τέτοιο καθεστώς δεν αποτελεί πολυτέλεια: είναι η εκ των ων ουκ άνευ συνθήκη της ποιότητας των προϊόντων, της προστασίας του περιβάλλοντος και της ανάπτυξης της ανθρώπινης ικανότητας να ομορφαίνει τον κόσμο.

¹²⁷ Ενώ αποδίδεται συχνά στον Μαρξ, ο «σιδηρούς νόμος των μισθών» διατυπώθηκε πρώτα από τον Ferdinand Lassalle, που εμπνεύστηκε, ο ίδιος (για να τους ασκήσει κριτική) από τις ιδέες των Ricardo και Malthus (βλ. Lassalle, *Offenes Antwortschreiben An das Zentralkomitee zur Berufung eines Allgemeinen Deutschen Arbeiterkongresses zu Leipzig*, 1^η Μαρτίου 1863, *Gesammelte Reden und Schriften* Bd. 3, Paul Cassirer, Berlin, 1919, σ. 41-107).

¹²⁸ Βλ., σε αυτήν την κατεύθυνση, την απόφαση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 8^{ης} Ιουλίου 2015 που περιέχει συστάσεις προς την Ευρωπαϊκής Επιτροπή σχετικά με τις διαπραγματεύσεις της διατλαντικής εταιρικής σχέσης συναλλαγών και επενδύσεων (TTIP) 2014/2228 INI).